

Pripovijedanje i identitet u Kasandri Christe Wolf

Kluiser, Viktoria

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:889156>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-09**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera

Filozofski fakultet

Diplomski studij Hrvatskoga jezika i književnosti

Viktorija Kluiser

Pripovijedanje i identitet u Kasandri Christe Wolf

Diplomski rad

Mentorica: izvr. prof. Kristina Peternai Andrić

Osijek, 2016.

Sažetak

U radu se promišlja o konstitutivnoj povezanosti identiteta i pripovijedanja, pri čemu se naglasak stavlja na kognitivistički pristup razvijen u naratologiji. Tim kategorijama pristupa se kroz pojedinačne koncepte među kojima se ističu: otjelovljenost uma, svijest, proto-ja, temeljno-ja, autobiografsko-ja, fleksibilna stabilnost jastva, neverbalna i verbalna naracija i dr. Namjera je ukazati na povezanost tih pojmova, kao i na činjenicu uvjetovanosti njihove međusobne egzistencije. Također se u skladu s temom osvrće na teoriju pripovijedanja i njezin razvoj te, moglo bi se konstatirati sa sadašnje pozicije, preokret koji dovodi do razvoja kognitivne naratologije. Identitetu i njegovoj tvorbi pristupa se kao neodvojivom od domene pripovijedanja i svijesti, te se ukazuje na relevantna promišljanja o problematici identiteta i jastva u odnosu s neuroznanosti. U radu navedene kognitivističke postavke praktično su istražene kroz analizu romana Kasandra Christe Wolf.

Ključne riječi: naratologija, kognitivna naratologija, pripovijedanje, identitet, narativni identitet, svijest, jastvo, dualizam, Kasandra, Damasio

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Pripovijedanje	3
2.1. Narativni preokret u humanističkim znanostima	3
2.2. Kognitivna naratologija	7
3. Identitet	15
3.1. Descartesova greška	15
3.2. Biološki utemeljen pojam identiteta	19
3.2.1. Korijeni jastva i nesvjesno proto-ja	19
3.2.2. Temeljna svijest i osnovni osjet sebe	21
3.2.3. Temelj identiteta – autobiografsko ja	23
3.3. Fleksibilna stabilnost jastva	24
4. Pripovijedanje kao temelj identiteta Kasandre Christe Wolf	31
5. Zaključak	47
6. Literatura	48

1. Uvod

U radu se problematiziraju dva ključna pojma koja se nalaze u samome žarištu promišljanja suvremene književne teorije, a to su pripovijedanje i identitet. S obzirom na to da je riječ o kompleksnim pojmovima, u prvom dijelu rada bit će iznesena osnovna teorijska promišljanja o pripovijedanju. U skladu s tim prikazat će se u kratkim crtama razvoj teorije pripovijedanja, tj. naratologije koja izrasta iz dominantno strukturalistički orijentiranoga početnoga pristupa, uslijed čega se razvija u pravcu mnoštva različitih teorija, koncepata i analitičkih postupaka. Također će se ukazati na problematiku kod određenja naratologije, pri čemu se u radu priklanja njezinu određenju kao humanističke discipline, nasuprot njezinu određenju u smislu teorije ili metode. U drugom odjeljku prvoga dijela rada u žarištu interesa bit će kognitivna naratologija. Kognitivna naratologija određena je kao poddomena unutar postklasične naratologije, čime se ukazuje na njezin rastući trend unutar šire domene naratologije. Pristupe koji se mogu ubrojiti u domenu kognitivne naratologije (engl. *cognitive narratology*) opisuje zajednički interes spram mentalnih stanja, sposobnosti i dispozicija koje omogućuju/omogućene su ili utemeljuju/utemeljene su kroz pripovjedno iskustvo. Kognitivna naratologija mogla bi se sažeto odrediti kao proučavanje pripovjedne prakse vezane uz um, gdje god i na koji god način se ti postupci odvijali. U tom smislu može se govoriti o transmedijalnosti kognitivne naratologije po opsegu, što podrazumijeva da se referira na vezu uma i pripovijesti u svim pripovjednim medijima od tiskanog teksta, interakcije licem u lice, kino, radio, televizija do računalom posredovana virtualna iskustva i drugih pripovjednih medija. Za kognitivnu naratologiju sugerira se potom situiranje unutar cjelokupne kognitivne znanosti u svojstvu poddomene. Ukazuje se da izrasta iz suradnje između kognitivne znanosti i književnih studija (*literary studies*), a koju je moguće pratiti unazad trideset i pet godina. U ovom dijelu rada iznosi se i osvrt na ranije radove, a koji su se doticali koncepta okvira (*frame*) i scenarija (*script*) dajući pritom svoj doprinos nastanku kognitivne naratologije. U skladu s navedenim bit će ukratko prikazana teorija sheme (engl. *schemata theory*). Ukazat će se i na postavke Marka Turnera o priči, ali i narativnoj imaginaciji kao osnovnim instrumentima ljudskoga uma. U ovom dijelu rada osnovna literatura jest *Narratology; Contributions to Narrative Theory* (2003) ur. Fotis Janidis i dr., *Handbook of Narratology* (2009) ur. Peter Hühn i dr., znanstveni rad Kristine Peternai Andrić (2014) *Kontekstualnost i interdisciplinarnost suvremene naratologije, Cognitive Poetics* (2002) Petera Stockwela i *The Literary Mind* (1996) Marka Turnera. Drugi dio rada prikazat će suvremeni, kognitivistički, tj. neuroznanstveni pristup identitetu utemeljen

na radovima Antonija Damasija. Osvrnut će se u prvom odjeljku na važnost tijela (otjelovljenost uma) za sam spoznajni proces pobijanjem tvrdnje Descartesova dualizma. Tvrdnje u kojoj je zacrtana temeljna premisa tzv. kartezijskog ili supstancijalnog dualizma o podvojenosti duše i tijela, te primata duše, tj. uma nad tijelom. U drugom odjeljku pristupa se biološki utemeljenom pojmu identiteta, te se ukazuje da su identitet i njegovo nastajanje vezani uz svijest. Prikazuje se podjela svijesti koja sugerira da iz temeljne svijesti, koja odgovara temeljnom osjetu sebe ili temeljnom ja proizlazi, utemeljuje ju i održava, proširena svijest ili svijest koja korespondira s autobiografskim ja. Dvije vrste svijesti odgovaraju dvjema vrstama jastva. Također se ukazuje na to da je proto-ja nesvjesna prethodnica navedenih razina jastva, tj. koherentan skup neuralnih modela koji u svakome času mapiraju stanje fizičke strukture organizma. U idućem odjeljku ukazuje se na pojam *fleksibilne stabilnosti* u kontekstu identiteta, čime se ističe to da je naše temeljno ja, unatoč efemernosti, stabilno. Relevantna literatura za ovaj dio rada jest *Osjećaj zbivanja; Tijelo emocije i postanak svijesti* (2005) Antonija Damasija i *Personifikacije* (2013) Danijele Marot Kiš i Aleksandra Mijatovića. Zadnji dio rada interes usmjerava na problematiku narativnoga identiteta, uopće pripovijedanja koje se poima kao konstitutivna osnovica izgradnje identiteta. Problematizira se granica između narativnoga identiteta - priče i *narativnoga identiteta - priče*. Slijedom toga se ulazi u dodatnu teorijsku analizu, koja biva potkrijepljena analizom samoga romana *Kassandra* (1983) Criste Wolf. Roman služi kao predložak za primjenu teorijskih postavki iznesenih u radu, no biva i glavni okidač daljnjem promišljanju o teorijskim postavkama. Literatura relevantna za ovaj dio rada, uz navedenu *Kasandru* Criste Wolf i ranije navedenog Damasija, jest *Poetika uma* (2008) Marine Biti i Danijele Marot Kiš, doktorska disertacija *Problemi narativnog identiteta u postmodernim romanima autobiografskoga karaktera u hrvatskoj, mađarskoj i srpskoj književnosti* (2008) Istvána Ladányija, *Autor, pripovjedač, lik* (2000) ur. Cvjetko Milanja.

2. Pripovijedanje

2.1. Narativni preokret u humanističkim znanostima

“Pripovijedanje počinje sa samom poviješću čovječanstva. Nema, niti je ikada bilo naroda bez pripovjednog teksta. Sve klase i sve društvene grupe imaju svoje pripovjedne tekstove, a veoma često u njima uživaju ljudi različitih, gotovo suprotnih kultura. Pripovjedni tekst ne mari za dobru i lošu književnost: on je poput života, internacionalan, transhistoričan i transkulturalan.”¹

(Roland Barthes)

Jan Christoph Meister u svome kratkom povijesnom pregledu naratologiju određuje kao humanističku disciplinu² posvećenu proučavanju logike, principa i praksi pripovjedne reprezentacije (*narrative representation*). Naratologija izrasta iz dominantno strukturalistički orijentiranoga početnoga pristupa, uslijed čega se razvija u pravcu mnoštva različitih teorija, koncepata i analitičkih postupaka. Naratološki modeli i koncepti u širokoj su uporabi kao heuristički alati isto tako naratološki teoremi igraju središnju ulogu u istraživanju, ali i u modeliranju naše sposobnosti da proizvodimo i obrađujemo pripovijesti u mnoštvu formi, medija, konteksta i komunikacijskih praksi. (Usp. Meister, 2009: 329) Tijekom početnoga razvojnog stupnja ili klasične faze, od sredine 1960-ih do ranih 1980-ih, u žarištu interesa nalazili su se pokušaji identificiranja i definiranja pripovjednih univerzalija. Meister ukazuje i na problematiku kod određenja naratologije u smislu njezina statusa kao humanističke discipline. Tako se za naratologiju može pronaći da je: a) teorija (Prince, 2003: 1), b) metoda (Kindt & Muller 2003: 211) ili c) disciplina (Fludernik & Margolin 2004: 149). Obrazlaže da je treća opcija najprimjerenija jer koncept discipline podvodi pod sebe te podrazumijeva i teoriju i metodu, potvrđujući dvostruku prirodu naratologije, teorijski i uporabno orijentiran akademski pristup pripovijesti. (Usp. isto)

¹Citat preuzet iz: Biti, Vladimir. *Suvremena teorija pripovijedanja*. Zagreb: Globus, str. 47

²Naratologija se kao teorija pripovijedanja razvila u zasebnu znanstvenu disciplinu uglavnom u okvirima strukturalizma. Solar navodi da je donekle riječ o nastavljaju tradicije proučavanja narativnih književnih djela, a ono se može pratiti od Aristotela do novijih teorija proze, ali se pretpostavljaju novi i drukčiji okviri temeljne problematike, predlažu se nove metode, hipoteze za proučavanje čina pripovijedanja. Za razliku od tradicionalnih učenja, u kojima se pripovijedanje razmatralo pretežno kao epska tehnika, ili novije teorije proze, u kojoj se prvenstveno razmatrala tehnika romana, naratologiju zanima pripovijedanje bez obzira na to u kojem obliku i na koje se načine pojavljuje. Solar, Milivoj. *Teorija književnosti*. (Zagreb: Školska knjiga, 1994), 283.

Francuski pojam *narratologie* skovao je i uveo bugarsko-francuski filozof Tzvetan Todorov još 1969. godine u knjizi *La Grammaire du Décaméron*. Todorov uvodeći pojam određuje ga kao znanost o pripovjednom tekstu, *la science du récit*.³ Drugim riječima, zalagao se za pomak interesa s površinske razine pripovijesti utemeljene na tekstu (konkretnog diskursa realiziranog u formi slova, riječi i rečenica) na opća logička i strukturalna svojstva pripovijesti kao univerzalne reprezentacije. Zalagao se za novi tip uopćene teorije koja će biti primjenjiva na sve domene pripovijesti, štoviše, za hipotetičku znanost koja još ne postoji - naratologiju, tj. znanost o pripovijesti. (Usp. isto, 331) Strukturalističku analizu pripovijesti započeo je još Claude Lévi-Strauss (1908 - 2009) unapređujući, između ostaloga i, u *Anthropologie structurale* (1958), novu teoriju o mitu, ističući ideju da je kod mitova riječ o varijacijama osnovne teme, te da se njihovi narativi sastoje od određenih konstantnih, osnovnih univerzalnih struktura pomoću kojih se svaki pojedinačni mit može objasniti (opisati). On mitove poima poput kakva "jezika" što se može raščlaniti na pojedinačne jedinice ili miteme – analogija s fonemima. Mitovi mogu biti čitani u svojevrsnom međusobnom odnosu, umjesto pojedinačnog čitanja mita koje odražava određenu verziju. (Cuddon, 2013: 458) Zanimljivo je zamijetiti da je na neki način Lévi-Straussova teorija bila nagoviještena/anticipirana radom ruskog formalista Vladimira Jakovljeviča Proppa.⁴

Propp je u Morfologiji bajke (1928) reducirao sve bajke (*folk tales*) na sedam temeljnih djelatnika "spheres of action" i trideset i jednu funkciju "function of narrative". Funkcije su npr.: darivanje, privremeno udaljavanje, zabrana, prekršaj zabrane, preobrazba junaka, uklanjanje nedostataka, svadba, krunidba i sl., a sedam temeljnih djelatnika: zlotvor, darivatelj, pomoćnik, tražena osoba, odašiljatelj, junak i lažni junak. Važno je napomenuti da svaki djelatnik, osim junaka koji je neograničeno pokretljiv, ima svoje fiksno mjesto u radnji bajke. Funkcije se mogu izostaviti ili ponavljati, ali njihov se redosljed ne može mijenjati. (Biti, 2000: 30) Solar navodi da je Proppova razrada bajki postala uzorkom za daljnju analizu i razradu svih pripovjednih struktura. Propp u razradi naime slijedi analogiju sa strukturom rečenice. Uočava stalne značenjske dijelove koji označuju neku djelatnost, a bitno se ne mijenjaju bez obzira na različite nazive te ih nazva funkcijama. Npr. u rečenici "Kralj mačem ubija zmaja", "kralj", "mač" i "zmaj" mogu se zamijeniti sličnim riječima primjerice "junak", "koplje" i "neman", a da ne dođe do promjene smisla "ubijanje zlog neprijatelja". U bajci se pripovijedanje prema

³O prijevodu termina *récit* u domaćoj književnoj znanosti, Peternai Andrić (2014: 31f1) navodi da se odnosi i na pripovijest i na pripovjedni tekst, te ukazuje na problem terminološke nedosljednosti.

⁴Proppov morfološki model izveden iz korpusa ruske "čarobne bajke". Biti, Vladimir. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. (Zagreb: Matica hrvatska, 2000), 30.

tome može razložiti na niz invarijantnih funkcija, koje se nižu i povezuju u sekvencije. (Solar, 1994: 284) Proppov model poslužio je kao referentna točka za izradu "gramatike priče" (engl. *story grammars*), ideja stvaranja generativne gramatike pripovijesti, koju su usvojili (Prince 1973, 1980; van Dijk 1975; Pavel 1985), ali i istraživači umjetne inteligencije u pokušaju osmišljavanja umjetnog sustava za pripovijedanje. (Meister, 2009: 334) **Francuski strukturalizam** (1966 - 1980), prema Meisterovim navodima, daje odlučujuć impuls naratologiji kao metodološki koherentnoj, strukturno orijentiranoj varijanti pripovjedne teorije. Riječ je o novoj paradigmi koja je svoj doprinos i trag ostavila 1966. godine u osmome broju časopisa *Communications*. Pod naslovom *L'analyse structurale du récit* (strukturne analize pripovijedanja) predstavio je tekstove vodećih strukturalista poput: Barthesa, Eca, Genetta, Greimasa, Todorova i filmskoga teoretičara Metzsa. Peternai Andrić (2014: 31) ukazuje na važnost njihove djelatnosti ističući da je riječ o tekstovima koji se danas smatraju "svojevrsnim manifestom klasične naratologije". Tri tradicionalna učenja pospješila su strukturalistički pristup pripovijesti: ruski formalizam i propijanska morfologija, strukturalna lingvistika sosirovske tradicije i strukturalistička antropologija Lévi-Straussa te Chomskyjeva transformativna generativna gramatika. Strukturalisti su se, u vremenskom rasponu do 1972., pozabavili redefiniranjem dviju pripovjednih dimenzija identificiranih u ranijem kontekstu, određenih kao *fabula* i *siže* (Šklovskij), tj. *histoire* i *diskurs* (Todorov) i priča (*histoire*) i tekst (*récit*) (Genette).

Greimas je pak interes usmjerio na elementarnu strukturu značenja. Nadograđujući se na Lévi-Straussa i njegovu strukturalnu analizu mitova, stvara značenjski/semantički četverokut, što reprezentira značenjsku infrastrukturu svih sustava označavanja. Riječ je o objašnjavanju strukture pripovijesti kroz primjenu transformacijskih pravila. "U njenoj je osnovi premještanje naglaska s proze na pripovijedanje: u središtu interesa je dubinska struktura imanentna pripovjednom tekstu, struktura koja ima vlastite zakone te se uvijek može prepoznati i analizirati" (Peternai Andrić, 2008) Prema navodima Bitija (2000: 329) proklamira se "univerzalna krono-logika događaja", pri čemu univerzalno znači da se odnosi na svijest svih ljudi beziznimno. Klasična, strukturalistička naratologija, se postupno preoblikuje, te se osamdesetih javlja poststrukturalistička naratologija. Simptomatično za **poststrukturalističku naratologiju**⁵ (1980 - 1990) jest širenje interesa naratologije na izvanknjiževno pripovijedanje i "uvoz" koncepata i teorija iz drugih disciplina. Prema Peternai Andrić (Usp. 2014: 32), širenje

⁵O problemu razgraničenja poststrukturalističke i postklasične naratologije vidjeti u: Peternai Andrić. 2014. Kontekstualnost i interdisciplinarnost suvremene naratologije. *Književna smotra*, br. XLVI, 2014, 171 (1), 31-36.

djelokruga očituje se i u naglašenom izučavanju intertekstualne i intermedijalne relacije, vizualnih pripovijesti, uvođenju deridijanske dekonstrukcije, uključivanje kategorije roda. Chamtman (1978.) ukazuje na primjenjivost naratologije na vizualnu naraciju, Bal i dr. (1985.) ukazuje na relevantnost naratološke analize intertekstualnosti i intermedijalnosti. Lanser (1986) predlaže uključivanje kategorije roda, dok su Pavel (1986) i Doležel (1988) proširili naratološki model uvođenjem modalne logike i teorije mogućih svjetova. (Usp. Meister, 2009: 339) Danas pak aktualna **postklasična naratologija**⁶ (od 1990 -) odnosi se na pojam koji uvodi David Herman⁷ ističući razliku između strukturalističke naratologije i *novih naratologija*, koje onda naziva postklasičnima. Upravo svojevrsni narativni preokret od klasične do postklasične naratologije dovodi do stavljanja naratologije u središte književnih studija. Kao osnovicu razlikovanja ističe pomak preokupacije s teksta i forme, formalni model, na uključivanje konteksta. Također je svojstveno stavljanje naglaska na proces i procesualnosti. (Nünning, 2003: 243)

Suvremena ili postklasična naratologija dakle ne može biti svedena na teoriju teksta, upućuje interes povijesnosti i kontekstualnosti modela pripovjedne reprezentacije, njezinim pragmatičkim funkcijama preko raznih medija, dok se proučavanje pripovjednih univerzalija proširuje na kognitivnu i epistemološku funkciju. Dolazi do mnoštva novih pristupa koji su na neki način kombinirali strukturalističke preokupacije sustavnošću sa zanimanjem za filozofska i kulturna pitanja vezana uz povijest i ideologiju. Heterogenost pristupa dovodi do toga da Herman ne govori o jednoj naratologiji, nego o naratologijama u množini. Nünning, radeći podjelu, navodi tri kategorije suvremene naratologije koje su se nametnule kao dominantne metodološke paradigme. Kontekstualna naratologija (engl. *contextualist narratology*), kao prva od tri navedene, uključuje u interpretaciju specifične kulturne, povijesne, ideološke kontekstualne preokupacije. Zatim kognitivna naratologija, koja svoj interes usmjerava k intelektualnim i emocionalnim sposobnostima percepcije procesuiranja pripovijesti, no ne ograničavajući se pritom na književne pripovijesti. Posljednja kategorija odnosi se, prema Nünningu, na transgeneričke (engl. *transgeneric approaches*) i intermedijalne pristupe. Ovi pristupi proučavaju naraciju u raznim medijima, od vizualnih i izvedbenih umjetnosti, glazbe, do računalnih igrica. (Isto)

⁶O klasifikaciji i razlikovnim obilježjima klasične i postklasične/ih naratologije vidjeti u: Kindt, T. i Müller, H, ur. *What Is Narratology?*(Berlin: Walter de Gruyter, 2003), 239-275.

⁷Peternai Andrić (2014: 33) navodi da Herman pojam spominje u članku iz 1997., te ga razrađuje u uvodu zborniku tekstova dvije godine kasnije. Autorica također ukazuje da nije riječ o potpunom raskidu s tradicijom klasične naratologije, nego da ona čini jednu od "značajki" postklasične naratologije.

2.2. Kognitivna naratologija

Kognitivna znanost⁸ je multidisciplinarno i interdisciplinarno područje koje obuhvaća studij umjetne inteligencije, neuroznanost, psihologiju, lingvistiku, filozofiju, antropologiju, te društvene i humanističke discipline, kao svojevrsnu nadgradnju, koje su pak interesno usmjerene na odnos ljudske svijesti, na ishode spoznajnih procesa u kulturi što ih čine jezične i druge simboličke tvorevine. Termin *kognitivna znanost* predložio je Britanac Christopher Longuet-Higgins⁹ 1973. godine.¹⁰ Usljed razvoja interesa spram kognitivnih fenomena (percepcija, zaključivanje, mišljenje, emocije, jezik itd.) šire se područja involviranih znanstvenih disciplina i dolazi do tzv. kognitivističkog obrata u znanosti. Suradnju između kognitivne znanosti i književnih studija (*literary studies*) moguće je pratiti unazad trideset i pet godina, uzimajući u tom smislu djelo *Metaphors We live By* (1980) Georga Lakoffa i Marka Johnsona kao ključno za ostvarivanje užega uzajamnoga povezivanja i koordinirane interdisciplinarnе suradnje. Kognitivna lingvistika u skladu s tim daje ključan poticaj razvoju kognitivne poetike¹¹ (*cognitive poetics*). (Usp. Vandaele i Brône, 2009: 1) Rana istraživanja na području kognitivne lingvistike usmjerila su pažnju na proučavanje konceptualne metafore, zatim slijedi konceptualna integracija kao "logičan slijed, ali ujedno i kao nadopuna Lakoffove (Lakoff, Johnson, 1980, Lakoff, 1987) dvodomske teorije konceptualne metafore i metonimije (...)". (Belaj i Tanacković Faletar, 2006: 152) Naglašavala se kreativna dimenzija svakodnevnoga prirodnoga jezika, čime se isticala nemogućnost jasnoga razlikovnoga

⁸engl. "cognitive science" ili "science of the mind" - znanost o umu

⁹Christopher Longuet-Higgins jedan je od utemeljitelja Odjela za umjetnu inteligenciju i percepciju pri Sveučilištu u Edinburghu

¹⁰Marina Biti i Danijela Marot Kiš. Konceptualna metafora i kognitivna poetika. Poglavlje knjige u pripremi; radni naslov knjige: Suvremena istraživanja konceptualne metafore, ur. Stanojević, Mateusz Milan. https://issuu.com/marinabiti/docs/konceptualna_metafora_i_kognitivna_1?e=5304392/38332522 (7. 9. 2016.)

¹¹Pojam kognitivna poetika odnosi se na novouspostavljeni okvir koji u suradnji s neuroznanstvenim uvidima jezik promatra kao funkcionalni izdanak spoznajnoga procesa, što uključuje njegovu literarnu i svadodnevnu uporabu, ali i kulturno uvjetovane osobitosti. https://issuu.com/marinabiti/docs/konceptualna_metafora_i_kognitivna_1?e=5304392/38332522 (7. 9. 2016.): 2

"Since the publication in 1980 of George Lakoff and Mark Johnson's influential *Metaphors We Live By*, literary critics have been encouraged by the idea of a **cognitive poetics** – of, that is, **a systematic theory of the mind in which literature is not merely peripheral but central to the understanding of human psychology**". Ukratko, kognitivna poetika predstavljala bi sustavnu teoriju uma unutar koje bi književnost bila središnja točka za razumijevanje ljudske psihologije. Jeroen Vandaele i Geert Brône, predgovor knjizi *Application of Cognitive Linguistic* (Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2009), 1f

Kognitivna poetika prema Peteru Stockwellu može se smjestiti unutar domene stilistike."Cognitive poetics, the application of cognitive science to illuminate the study of literary reading, is maturing as a discipline. This paper argues that cognitive poetics is best seen as the latest development in the progressive evolution of stylistics." Stockwell, Peter. "Cognitive poetics and literary theory", *Journal of Literary Theory*, 1(1) (2007): 135-52. Kognitivna poetika određuje se kao kognitivna stilistika.

odvajanja od književnoga jezika. (Usp. Stockwell, 2007: 8) Kognitivisti George Lakoff, Mark Turner, Mark Johnson, Len Talmy, Gilles Fauconnier i dr. usmjerili su interes prema domenama koje su se smatrale tradicionalno presudnima za književne studije: metafora, pripovijest, geštalt, lik, pozadina, fenomenologija subjektivnoga značenja, što je rezultiralo i dohvaćanjem shvaćanja svakodnevnoga uma kao literarnoga. (Usp. 2009: 2) Kroz navedene procese i poticaje oblikuje se i kognitivna naratologija. Može se izvesti zaključak da je naratologija revolucionizirana kao istraživački program, a pokretač te pomlađujuće paradigme jest, ističe Peter Stockwel, kognitivna znanost. Pristupe koji se mogu ubrojiti u domenu kognitivne naratologije (*cognitive narratology*) opisuju zajednički interes spram mentalnih stanja, sposobnosti i dispozicija koje omogućuju/omogućene su ili utemeljuju/utemeljene su kroz pripovjedno iskustvo. Kognitivna naratologija mogla bi se sažeto odrediti kao proučavanje pripovjedne prakse vezane uz um, gdje god i na koji god način se ti postupci odvijali. U tom smislu može se govoriti o transmedijalnosti kognitivne naratologije po opsegu, što podrazumijeva da se referira na vezu uma i pripovijesti u svim pripovjednim medijima od tiskanog teksta, interakcije licem u lice (konverzacijska interakcija), interakcija uživo, kino, radio, televizija do računalom posredovanoga virtualnoga iskustva i drugih pripovjednih medija.

Za kognitivnu naratologiju se navodi tako da stavlja interes na intelektualnu i emocionalnu stranu procesuiranja pripovijesti koji, dakako, nije ograničen na književnu naraciju, nego obuhvaća "prirodnu" svakodnevnu i usmenu pripovjednost. Pripovjednost koja predstavlja antropološku kompetenciju u svom izvornom obliku (Fludernik, 1996). Kognitivistički pristupi su ključni i u AI¹² istraživanju, kojima je cilj modelirati ili simulirati ljudsku narativnu inteligenciju. (Usp. Meister, 2009: 340) Perspektiva važnosti uma može se proučavati u odnosu na mnogostruke faktore uključene u *dizajn* i interpretaciju pripovijesti. Od aktivnost pripovjedača pri proizvodnji pripovijesti, do načina na koje recipijenti stvaraju smisao pripovjednoga svijeta potaknuti pripovjednim prikazom i kognitivnim stanjima samih likova (karaktera). Perspektiva veze uma i pripovijesti nadaje se kroz dimenzije načina funkcioniranja priče (pripovijesti) kao domene interpretacije, zatim kao sredstva za stvaranje, dohvaćanje iskustvenoga smisla, tj. izvora za strukturiranje i shvaćanje svijeta kao instrumenta strukturiranja vlastitoga iskustva.¹³ Herman kognitivnu naratologiju određuje kao poddomenu

¹²AI kratica od artificial intelligence, umjetna inteligencija

¹³Usporedi: http://wikis.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php/Cognitive_Narratology (24. 8. 2016.)

<http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/cognitive-narratology-revised-version-uploaded-22-september-2013> (24. 8. 2016.)

unutar postklasične naratologije, ukazujući na njezin rastući trend unutar šire domene naratologije. U eseju *Narratology as a cognitive science* (2000) ukazuje na potrebu da se narativna teorija promatra kao poddomena unutar cjelokupne kognitivne znanosti. Termin *kognitivna naratologija* treba razlikovati zbog mogućih konotacija od termina *kognitivizam* (engl. *cognitivism*). Kognitivizam, kako je okarakteriziran od nekih znanstvenika, odnosi se na stajalište da se um može reducirati na tijelom neuvjetovane, tj. bestjelesne mentalne manifestacije, odvojene od okruženja pri djelovanju i interakciji. Herman i drugi argumentiraju da stavljanjem naglaska na način rada i utjecaj uma, te njegovo funkcioniranje kroz domenu priče ne povlači za sobom razdvajanje, zagovarano kroz kognitivizam, mentalnih reprezentacija te socijalnog i materijalnog okruženja što pomaže oblikovati, pa i djelomično ustrojiti, um kao takav. Nasuprot tome, znanstvenici koji proučavaju vezu uma i pripovijedanja mogu proučavati i proces utjecaja kulturnih pripovjednih praksi na ljudska situirana mentalna stanja, kapacitete i tendencije. (Usp. Herman, 2013) Teoretičari koji se bave kognitivnom naratologijom u svoja su istraživanja uključili, i prilagodili ih, različita sredstva i metode za objašnjavanje i opis iz različitih domena, budući da je riječ o interdisciplinarnom području koje se odnosi na proučavanje veze uma i mozga. Ovdje se mogu ubrojiti, u odnosu na naratologiju, lingvistika, semiotika (semiotics), računalna znanost, filozofija, psihologija i dr.

Naziv kognitivna naratologija u uporabi je devetnaestak godina, prva primjena pripisuje se pak Manfredu Jahnu.¹⁴ Međutim pitanja i promišljanja obuhvaćena pojmom mogu se pratiti, *avant la lettre* kroz ranija istraživanja. Početkom sedamdesetih, kao preteče temelja kognitivno-naratoloških istraživanja, primjerice kroz radove Isera, Jaussa, Tompkinsa i dr., u domeni književnih studija kroz širi prijelaz prema pitanjima recepcije i čitateljskoga odgovora. Raniji radovi koji su se doticali koncepta okvira i scenarija (*script*) dali su svoj doprinos nastanku kognitivne naratologije. Primjerice na području kognitivne psihologije i umjetne inteligencije došlo je do stavljanja naglaska, i razvijanja hipoteza, na kognitivističku bazu stvaranja i razumijevanja priča. Kao središnja preokupacija psihološkoga istraživanja pojavljuju se, uz ono što je William James (1890) smatrao pečatom inteligentnoga bića, a odnosi se na se rješavanje problema ili selekciju radnji kojima će se postići cilj, kognitivne mape, tj. prema Tolmanu (1948) unutarnji model prostorno strukturiranoga okruženja, zatim sheme (engl. *schemata*) koje je Bartlett (1932) definirao kao mentalne reprezentacije. Navedene mentalne reprezentacije bilježe sistematski strukturirane odnose u kategorizirana iskustva. Sheme kasnije bivaju podijeljene na dinamične i statične reprezentacije znanja. Dinamičnima odgovaraju scenariji

¹⁴Vidjeti u: Jahn, Manfred (1996) "Windows of Focalisation: Deconstructing and Reconstructing a Narratological Concept." *Style* 30, 241 – 67.

(engl. *scripts*) koji predstavljaju stereotipizirane sljedove događaja, a statičnima odgovaraju okviri (engl. *frames*) i odnose se na stereotipizirana stanja stvari ili situacije. (Usp. Herman, 2000)

Slijedom toga mogu se spomenuti Roger C. Schank i Robert P. Abelson (1977) koji su bili istraživali na koji način stereotipično znanje umanjuje kompleksnost i trajanje obrade zadataka, uključujući interpretaciju pripovijesti. Kroz koncept scenarija i okvira, tipova reprezentacije znanja što omogućuju memorijsku pohranu očekivanoga slijeda događaja ili aktivnosti. (Herman, 2013: 4)) Književni tekst dolazi u interakciju, i aktualizira se, s mentalnim sposobnostima čitatelja, s njegovim sjećanjima, emocijama i uvjerenjima. Za razumijevanje toga procesa stvaranja čitateljeva iskustva potrebno je uključiti kontekst u odnos književnoga teksta i čitanja. Navedeno pojmovlje uvodi se i u kognitivnu naratologiju kroz teoriju sheme (*schemata theory*), ono predstavlja prvi korak u smjeru uključivanja iskustvenoga konteksta, no pristupi variraju od teoretičara do teoretičara, kao i upotreba samoga pojmovlja. Termin shema biva često korišten naizmjenično s terminom okvir, pri čemu se referira na prikaz znanja relativno statičnih objekata i odnosa, nasuprot reprezentaciji dinamičnih, temporalnih procesa ili scenarija. Shodno tomu scenariji proizvode očekivanja o tome kako će se određeni slijed događaja odvijati, dok sheme stvaraju očekivanja o mogućem načinu strukturiranja domene iskustva u određenom trenutku u vremenu. (Usp. Herman i dr. 2005: 666)

Slično o tome promišlja i Dennis Mercadal, kojega navodi Herman u eseju *Scripts, Sequences, and Stories: Elements of a Postclassical Narratology* (1997). Za Mercadala scenarij je opis očekivanoga načina na koji će se slijed događaja razvijati, tj. razmotati. Scenarij je sličan okviru u smislu da predstavlja skup očekivanja. Okvir se razlikuje od scenarija u smislu da odražava točku u vremenu, dok scenarij prezentira događanje u vremenskome slijedu. Shema je pak termin korišten u psihologiji i referira na memorijski uzorak koji ljudi koriste za interpretaciju trenutnih iskustava. (Isto, 1047) Stockwel navodi primjer scenarija odlaska u pub u Velikoj Britaniji. Scenarij puba sastoji se od elemenata poput šanka, ljudi koji stoje za šankom i/ili stolovima, piva, boca, čaša itd. Sastoji se i od određenih procedura koje se koriste za naručivanje pića, tako je u slučaju puba u Britaniji karakteristično naručiti piće za šankom i platiti ga pritom. Procedura se sastoji od iskaza karakterističnih za naručivanje, od mjesta na koje se može sjesti i ponašanja koje priliči takvom scenariju. Scenariji se luče iz iskustva i ako osoba odluči posjetiti novi pub aktivirat će scenarij, te znati točno što se očekuje i što može činiti u danoj situaciji. Scenarij je prema tome sociokulturni mentalni protokol za snalaženje u situacijama. Primjerice francuska obitelj zbog greške u primjeni scenarija može čekati za stolom u pubu da ih konobar posluži, ukoliko im je to prvi puta da se nalaze u pubu u Britaniji.

Bez saznanja o tome što taj scenarij uključuje i primjenjujući svoj scenarij koji uključuje konobare i posluživanje za stolom, kao i plaćanje netom prije odlaska, umjesto za šankom pri naručivanju. Scenarij odlaska u pub predstavlja situacijski scenarij (engl. *situational scripts*), oni su korišteni pri uobičajenim iskustvenim događajima poput odlaska u restoran, na vlak, rođendansku zabavu ili rad u vrtu. Osobni scenariji (engl. *personal scripts*), kao drugo, odnose se primjerice na znanje o tome kako biti suprug, supruga, kako se obratiti nepoznatoj osobi itd. Naposljetku su tu i instrumentalni scenariji (engl. *instrumental scripts*) koje koristimo kada primjerice palimo računalo, vatru, čitamo itd. Scenariji uključuju planove iz kojih se razvijaju, planovi se pak odnose se na uopćene konceptualne procedure poput npr. druženja, što prelaskom u rutinu postaje scenarij. Literarne sheme (engl. *literary schemas*) pak, prema Stockwelu, predstavljaju višu razinu konceptualne strukture koja organizira način našega čitanja unutar književnoga konteksta. Pri tome ukazuje na tri različite domene u kojima ono funkcionira, a podrazumijeva shemu svijeta (engl. *world schema*), tekstne sheme (engl. *text schemas*) i jezične sheme (engl. *language schemas*). Prve sheme odnose se na kontekst, druge predstavljaju naša očekivanja o načinu pojavljivanja prvih shema u smislu strukturne organizacije i slijeda, dok treće sadržavaju našu ideju oblika prikladnog jezičnoga strukturiranja i stila. (Usp. Stockwel, 2002: 77-78)

Herman (1997: 1047) sugerira da se um oslanja na velik broj iskustvenih repertoara, statičnih (shematičnih i okvirnih) i dinamičnih nalik scenarijima. Dosadašnja iskustva koja su pohranjena u memoriji formiraju strukturirani repertoar očekivanja o tekucem iskustvu u nastajanju. Statični repertoar omogućuje razlikovanje npr. stolice od stola, a dinamični, poput navedenoga scenarija odlaska u pub, omogućuje da vršimo razlikovanje od primjerice odlaska na sahranu ili rođendansku zabavu. Za izvođenje složenijih zadataka potrebno je aktivirati više od jednoga scenarija. Također je potreban pristup mnoštvu scenarija za razumijevanje teksta ili diskursa, jer uslijed nedostatka stereotipnih scenarija čitatelji ne bi bili u mogućnosti izvesti osnovne zaključke iz tekstualnoga predloška. Primjerice da je osoba koja istrčava iz banke, s maskom preko lica, vjerojatno orobila banku. Ovakav pristup može potencijalno rekonceptualizirati teorije recepcije suprotstavljajući dijeljene i idiosinkratične strategije čitanja na pomak žarišta s interpretiranja konvencija na opće i temeljne mehanizme procesa obrade što daju tim konvencijama jačinu i opseg primjenjivosti. Također je vidno pridonijela konstrukciji novih teorija o prirodi pripovijesti. Primjerice Fludernik (1996) ju koristi pri redefiniranju pripovjednosti ("narrativity") sugerirajući da kognitivni parametri, tvorbeni pri prototipnom ljudskom iskustvu, predstavljaju glavni kriterij za ono što priču čini pričom, a ne tradicionalno smatran slijed događaja. Prema Fludernik mogu postojati pripovijesti bez radnje

(*plot*), ali ne bez ljudskog (antropomorfno) doživljavača (*experiencer*).

Publikacije koje su se javile 1990-ih dale su poticaj kognitivnom zamahu narativnih studija. Mark Turner primjerice gradi tezu o literarnosti ljudskoga uma,¹⁵ nadopunjujući i modificirajući pojam imaginacije atributom narativnosti ili pripovjednosti. Priča je osnovno načelo našega uma. Naše iskustvo, znanje i razmišljanje ustrojeno je, organizirano je kao priča. Imaginativno djelovanje ljudskoga uma ostvaruje se upravo kroz priču (*parable*). Priča je glavni instrument kontinuirana procesa strukturiranja ljudskoga iskustva, tj. kontinuirano, svjesno ili nesvjesno, uspostavljanja se odnos između mentalnih predodžbi o predmetima, bićima i pojavama, što nadalje vodi uobličavanju i kreiranju složenih predodžbenih shema. Mentalni prostor priče uvećan je projekcijom – jedna priča pomaže nam shvatiti drugu, dati joj smisao. Projekcija jedne priče na drugu jest "parable". Priča (*parable*) predstavlja osnovno kognitivno načelo koje se pojavljuje svugdje, od najjednostavnijeg čina kazivanja o tomu koliko je sati do kompleksnih književnih uradaka. Priča je srž ljudskoga uma i refleksije, znanja, ponašanja i stvaranja, te pomoću nje interpretiramo sve razine našega iskustva. Narativna imaginacija, priča, osnovni je instrument/oruđe našega uma/promišljanja. Naše sposobnosti racionaliziranja, ističe Turner, ovise o njemu. Ona jednostavno predstavlja osnovni način gledanja u budućnost, predviđanja, planiranja, objašnjavanja, literarni kapacitet neophodan za ljudsku spoznaju općenito.

To je prvi od načina na koji je ljudski um u suštini literaran. Priča (*parable*) kombinira *priču* i projekciju. Razumjeti priču (*parable*), prema Turneru, znači razumjeti osnovne sposobnosti svakodnevnog uma i obratno. Priča (*parable*) počinje narativnom imaginacijom – razumijevanjem složenosti objekata, događaja i aktera organiziranih našim znanjem o priči. Tada se kombinira priča s projekcijom: jedna se priča projicira na drugu. Suština priče (*parable*) jest kombinacija dvaju glavnih formi znanja – *priče* i priče (*parable*). Ovakva klasična kombinacija stvara jedan od naših najoštromnijih mentalnih procesa stvaranja/konstruiranja značenja. Evolucija priče tako nije slučajna niti isključivo literarna, te proizlazi neizbježno iz naših konceptualnih sustava. Motivacija za pričom (*parable*) jednako je jaka poput one za vid/gledanje. (Usp. Turner, 1996) "Kao što je gledanje, reći će Turner, kontinuirano i samo po sebi pretpostavka da bismo išta vidjeti, tako je i konstruiranje priča kao mentalna aktivnost pretpostavka bilo kakvu pričanju, bilo kojem iskazu, zaključku ili stavu." (Kiš Marot; Biti, 2008: 35f) Literarne priče samo su jedan od uporabnih mentalnih procesa

¹⁵Turner, Mark. 1996. *The Literary Mind*. Oxford University Press. "The literary mind is not a separate kind of mind. It is our mind. The literary mind is the fundamental mind". (Isto, 6)

priče (*parable*), samo jedan vid mentalnih proizvoda. Poslovice su promatrane kao implicitne priče koje treba interpretirati kroz projekciju. "Kada mačke nema, miševi kolo vode."¹⁶ U slučajevima poput ovih ciljna domena/priča – ona koju trebamo razumjeti – nije niti spomenuta, međutim, kroz našu sposobnost da koristimo oboje, priču i projekciju, mi projiciramo izvornu priču na ciljnu priču. Uz kontekst, poslovice izgovorena u primjerice uredu može se projicirati na poslodavca i zaposlenike/radnike, u kontekstu seksualne veze, može se projicirati na priču o nevjeri, itd. Ovakve projekcije kojima interpretiramo i konstruiramo značenje, događaju se s toliko lakoćom da nam se čini da ne činimo ništa. To je kao kada slušamo nečiji govor, navodi Turner, koristimo komplicirano i nesvjesno znanje da razumijemo govor, ali nam se čini da smo pasivni, kao da slušamo, a razumijevanje se događa kao kakvom magijom. Često kratka priča neće sadržavati nikakvu vidljivu oznaku, osim onoga što tvrdi da prikazuje, no svejedno ćemo ju interpretirati kao projekciju koja se tiče mnogo veće i apstraktnije pripovijesti, one koja se odnosi/koja se može primijeniti na naš specifičan život. Koliko god naši životi biti udaljeni od detalja priče. Ljudski um neprestano interpretira, prevodi stvarnost "u sklopove spacijalnih, temporalnih, uzročno-posljedičnih ili kakvih drukčijih odnosa". Biti literarnosti čovjeka leži u činjenici da projicira usvojeno iskustvo na nepoznato, na novo, na potencijalno i kontafaktilno, pri čemu nastaju novi konceptualno pretopljeni mentalni prostori isto tako i nova, drukčija značenja. (Biti i Marot Kiš, 2008: 110) Parable – definiran u *Oxford English Dictionary*¹⁷ kao izraz pojedine priče kroz drugu/uz pomoć druge, što se književnim kritičarima učinilo da ne pripada samo izričaju i književnosti, nego i, kao što je zamijetio C. S. Lewis 1936., umu općenito. Ako želimo proučavati svakodnevni um, trebamo se okrenuti literarnom umu upravo stoga što je svakodnevni um u suštini literaran. Priča kao mentalna aktivnost esencijalna je ljudskoj misli. Osnovne ili bazične priče koje najbolje poznajemo male su priče događaja u prostoru (engl. *small stories of events in space*). Te priče su esencijalne i sveprisutne, to je razlog što ih ne primjećujemo. Ljudski um neprestano radeći konstruira te male priče koje svakodnevni život čine mogućim, te stvaraju iskustvo. Prema tome nitko neće smatrati da je sipanje kave u šalicu zanimljiva priča, a usto i najdosadnija osoba ju može činiti, ali ona vrijedi upravo onoliko koliko vrijedi biti čovjek jer bez te sposobnosti nema ljudskoga uma. Te male priče čovjek ima namjesto kaotičnoga iskustva. Biološki one trebaju biti posve neproblematične, izum su ljudskoga uma, ali nisu opcionalne i ne možemo birati da ih nema. Biološka potreba i nužnost iskustva kod djeteta neminovno proizvodi sposobnost priče. Ne može dijete ne ovladati npr. sipanjem tekućine u posudu.

¹⁶"When the cat's away, the mice will play" (Turner, 1996: 6)

¹⁷"as the expression of one story through another"

Generalna priča ljudske egzistencije je priča o tome kako koristimo priču, projekciju, *parable* kako bismo mislili, počevši od malih događajnih priča u prostoru. (Usp. Turner, 1996)

Godinu dana prije Turnera, objavljena je zbirka tekstova *Deixis in Narrative* (ur. Duchan et al.) u kojoj autori problematiziraju razumijevanje pripovijesti kroz termine deiktičkih pomaka, bilo premještanjem interpretatorovih spatiotemporalnih koordinata "ovdje i sada" do različitih kognitivnih pozicija koje su u mogućnosti zauzeti zbog tekstualnih signala distribuiranih u pripovjednome diskursu. Ove studije potpadaju među prve koje obuhvatnije zadiru u vezu uma i pripovijesti. Pristupi koji se bave vezom uma i pripovijesti kontinuirano se i dalje pojavljuju razvijaju i interferiraju, te je teško pretpostaviti koji bi mogao ostaviti najupečatljivije doprinose na području naratologije. Neka od relevantnih područja ispituju primjerice pripovjednu perspektivu iz kognitivne vizure u fikcionalnim i nefikcionalnim tekstovima (van Peer i Chatman; Jahn; Herman), istraživanja koja se tiču reprezentacije uma karaktera (likova) i tekstualnih znakova koji omogućuju čitateljima donošenje određenih zaključaka o njihovu sadržaju i naravi (Butte; Cohn; Herman; Palmer; Zunshine), zatim proučavanje emocija te njihov doprinos shvaćanju tekstova (Herman; Hogan), istraživanja intermedijalnosti koji pokušavaju ukazati na to da pripovijest djeluje kao kognitivni *makrookviri*, što omogućuje tumačenje i identifikaciju priča ili dijelova nalik priči kroz različite značenjske medije, književne, slikovne, glazbene (Wolf; Ryan; Herman). (Usp. Herman, 2013: 5-8) Neki od značajnijih autora i djela, uz navedene, su: *The Poetics of Mind* Raymonda Gibbsa (1994), *Cognitive Poetics* Petera Stockwela, ur. (2002), *Narrative Theory and the Cognitive Sciences* Davida Herman (2003), *Empathy and the Novel* Suzanne Keen, (2010) *Cognitive Poetics in Practice*, Joanna Gavins (2003), *Cognitive Poetics: Goals, Gains and Gaps* Vandaele Jeroen; Brône, Geert, ur. (2009) dr.

3. Identitet

3.1. Descartesova greška

"Najprije jesmo, a onda mislimo, i mislimo samo onoliko koliko jesmo, jer misao zapravo proistječe iz strukture i funkcije organizma."¹⁸

Razvojem kognitivne teorije dolazi do odvrćanja od tradicijske zapadne paradigme minoriziranja tijela i tjelesnosti. Stavljanjem upravo tijela (otjelovljenost uma¹⁹) u središte interesa i ukazujući na njegovu važnost za sam spoznajni proces, te utemeljujući nepobitnost tijela kao osnove, tj. temelja identiteta. Tijelo (i tjelesnost) kao vid ljudske egzistencije i identiteta na putu kroz dominantnu misao, od filozofije do drugih područja znanosti, prevalilo je možda tek sada preko najutjecajnijega mita konstruiranoga u zapadnoj filozofiji. Platon²⁰ koji je izvršio neizmjeran utjecaj na sve smjerove u filozofiji i teologiji, smatrao je da tijelo predstavlja opterećenje duši, koja ga se treba riješiti da bi dostigla svoje idealno stanje bestjelesnog te da je besmrtna. Platon je, kao prvi kojega navode u kontekstu filozofske obrade mitskoga dualizma, kako navodi Brajčić, smatrao da je duša egzistirala prije svoje pojave i zatočenja u tijelu. Platonov dualizam opisuje se kao pluralistički "u kojemu su duša i tijelo kao dvije partner-supstancije", za razliku od Aristotelova monističkoga²¹ dualizma.

Platonovo dvojstvo u ranosrednjovjekovno kršćanstvo uvodi sveti Augustin. (Brajčić, 1976: 222-223) Na zanimljiv način dolazi do izražaja, kao tipičan srednjovjekovni motiv, kroz kontrastiranje između duše i tijela u prenjima, tj. književnom obliku o prepiranju duše s tijelom. Najpoznatije prenje, u kojem se duša i tijelo prepiru u smrtnome trenutku oko toga tko je kriv za osudu na paklene muke, nastalo je u Engleskoj početkom 13. stoljeća, te ga prema biskupu Filibertu, kojemu se djelo pripisuje, nazivaju *Visio Philiberti*. U hrvatsku glagoljsku

¹⁸Damasio, A. 2003. *Descartesova greška: emocija, razum i ljudski mozak*, Europski glasnik br. 8, str. 396-414.

¹⁹Pojam koji koriste Lakoff i Johnson u djelu *Philosophy in the Flesh* (1999: 14) odnosi se na kognitivističku premisu u vidu odmaka i negiranja filozofske tradicije Zapada. Navode tri krucijalna otkrića kognitivne znanosti, a riječ je upravo o otjelovljenosti uma, zatim da je misao pretežno nesvjesna i da su apstraktni pojmovi uglavnom metaforičke naravi.

²⁰Platon (grč. Πλάτων, Plátōn) grčki filozof (Atena, 27.5. 427. pr. ne. - 347. pr. ne.)

²¹Monistički dualizam Aristotel određuje u nauku o sastavu materijalnih bića, koji se naziva hilemorfizam. Prema ovome nauku supstancija materijalnoga bića složena od bezoblične materije, koja ne predstavlja tijelo i lika ili forme, s funkcijom utiskivanja lika bezobličnoj materiji – što predstavlja počelo i narav bića. Tijelo je prema ovome monističkome dualizmu nositelj dvaju sastavnih dijelova, materija prožeta formom. Ali potpuna supstancija je tek cjelina sastavljena od materije i lika, "ono što mi zovemo tijelom, koje je jedanput kamen, drugi put stablo, a treći put čovjek, već prema tome kakvim je likom uobličena (oformljena) njegova materija." Smrt se onda percipira kao vrsta kidanja ili devastacije čovjeka, pri čemu se duša (koja nije čovjek) dijeli od materije. Brajčić, Rudolf. 1976: Problem duša – tijelo U: *Obnovljen život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, god. 31. br. 3: 222-223.

književnost preveden je u prozi oko 1400. godine pod naslovom *Videnje svetoga Brnarda*.²² Očita je privlačnost dualističkoga poimanja duše i tijela na svim područjima čovjekova ostvarivanja, od religije do primjerice kulture i književne produkcije, što nimalo ne čudi budući da stvara bezbroj mogućih mentalnih slika kojima propovijeda uklanjanje od prokletstva smrtnoga tijela. Tako u slučaju da nam, u najboljem od svih mogućih svjetova, oderu svu kožu s tijela, uvijek ostaje mogućnost da ju poput svetoga Tome prebacimo o štap preko ramena i nosimo ju sa sobom po svijetu čineći čuda.²³ Rene Descartes²⁴ u četvrtom izdanju *Rasprave o metodi* iz 1637. godine zapisuje svoju poznatu izreku "mislim, dakle jesam" (lat. *cogito, ergo sum*). U toj tvrdnji zacrtana je temeljna premisa takozvanog kartezijanskog ili supstancijalnog dualizma²⁵ o podvojenosti duše i tijela, te primata duše²⁶, tj. uma nad tijelom. Riječ je, prema Brajčiću, o svojevrsnom oživljavanju platonističko-augustinske verzije dvojstva. Ono što je izvjesno iz takva razdvajanja duše, duha ili misleće stvari (*res cogitans*) i nemislećeg tijela (*res extensa*), jest ukidanje mogućnosti jedinstvenog nauka o čovjeku, a time i mogućnost filozofske antropologije uopće.²⁷

Prema Descartesu postoje dvije različite vrste odvojenih entiteta s odvojenom egzistencijom, materijalni objekti i nematerijalni umovi. Suština uma bila bi svijest ili mišljenje, a tijela protežnost u trodimenzionalnom fizičkom prostoru. Budući da je pretpostavljena suština uma svijest ukazuje se na to, u kontekstu navedenoga, da su ljudi bića, upravo kakva jesu, zahvaljujući svijesti, te bi prestali egzistirati kada ne bi bili u stanju svijesti. U sedamnaestom stoljeću dolazi do ugroze religije zbog znanstvenih otkrića, te do rasprava o proturječjima između vjere i razuma. Descartes ublažava stajališta pružajući "materijalne entitete znanstvenicima, a mentalne teozozima". Umovi su prema tome pandan besmrtno duše i neprikladni za znanstveno proučavanje. Nasuprot propadljivom tijelu koje se može dijeliti na male komadiće i uništiti, iako je materija generalno neuništiva i konstantna u svemiru, um (razum, duša) je nedjeljiv i neuništiv, a samim time i besmrtan. Naša efemerna tijela, fizički su entiteti determinirani zakonima fizike, dok um ima slobodnu volju. Mi smo identični s našim umovima, ali sebstvo, kao objekt na koji referiramo osobnom zamjenicom *ja*²⁸, unutar

²²*Pet stoljeća hrvatske književnosti* knjiga 1 (priredio Vjekoslav Štefanić sa suradnicima). Zagreb. (1969: 223)

²³Podatak o pripovijetci o svetome Tomi nalazi se u: Kombat, Mihovil. *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Školska knjiga. Zagreb: Izdanje Matice hrvatske (1945: 15)

²⁴René Descartes (lat. Renatus Cartesius, 31. 3. 1596. - 11. 2. 1650.), francuski filozof, matematičar, fizičar

²⁵Sve vrste dualizma temelje se na izričitoj međusobnoj isključivosti mentalnoga i fizičkoga

²⁶Pojmovi duša, duh, um i razum koristit će se u daljnjem tekstu u skladu s kontekstualnim potrebama

²⁷Antropološki dualizam <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16392> (11. 8. 2016.)

²⁸"(...) but for each of us the self, the object referred to by "I", is a mind that is somehow attached to our body." (Searle, 2004: 15)

mislećega ja iz izreke, jest um koji je na neki način pričvršćen uz naše tijelo.²⁹ (Searle, 2004: 14) Descartesovu dualističku koncepciju koja pretpostavlja da je mišljenje, i svijest o njemu, stvarni temelj bića, dajući kritiku njegovom kategoričkom razdvajanju tijela i duha, pobija među ostalima i Damasio,³⁰ u djelu *Descartesova greška: Emocija, razum i ljudski mozak*.³¹ Descartesov formalni argument u kojem "ja" (mislim) predstavlja premisu, a "ja" u (jesam) zaključak, u cjelini odvoja misaonu aktivnost od tijela. Međutim, Damasio dekonstruira kartezijanski mit o podvojenosti ukazujući na ravnopravnost emocionalnih i kognitivnih procesa u sprezi s tijelom.

Međutim, organizmi su postojali i mnogo prije osvita čovječanstva. U nekom trenutku evolucije, pojavila se elementarna svijest, sukladna jednostavnom mentalnom funkcioniranju. Kada je ono postalo složenije, stvorena je osnova za sposobnost mišljenja a kasnije čak i za sposobnost upotrebe jezika, za bolju komunikaciju i bolje mišljenje. Dakle, prema onome što ja vidim, činjenica postojanja prethodila je činjenici mišljenja. (...) dolaskom na svijet mi započinjemo s postojanjem, razvijamo se, i tek kasnije, mislimo. Najprije jesmo, a onda mislimo, i mislimo samo onoliko koliko jesmo jer misao zapravo proistječe iz strukture i funkcije organizma. (Damasio, 2003: 400)

Očigledno se nameće problemsko pitanje kako je uopće moguća uzročna relacija između dva potpuno odvojena i različita entiteta, tj. kako je moguće da tijelo utječe na um i kako je moguće da um utječe na tijelo. John Searle (2004: 17) navodi primjer donošenja odluke o podizanju vlastite ruke, koju donosi unutar svoje svjesne duše, a nakon čega i doslovno podiže svoju ruku. Moderna inačica pitanja odnosila bi se na pokušaj shvaćanja i dokazivanja mogućnosti da procesi unutar mozga³² stvaraju mentalne fenomene. Descartes ovo ne bi smatrao mogućim jer

²⁹Filozof Gilbert Ryle u djelu *The concept of Mind* (1949.) uvodi termin "ghost in the machine" aludirajući time kritički na Descartesov dualistički koncept nepovezanosti tijela s razumom (umom)

³⁰Antonio R. Damasio redovit je profesor neuroznanosti na Sveučilištu u Kaliforniji, gdje je 2006. godine osnovao Institut za mozak i kreativnost. Također je do 2005. djelovao kao redoviti profesor i predstojnik Odjela za neurologiju medicinskog koledža Sveučilišta Iowa. Područje njegova interesa obuhvaća neurobiologiju uma, neuralne sustave u pozadini pamćenja, jezika, emocija i donošenja odluka. Ključno je istaknuti da je Damasio rad pridonio razumijevanju neuralne osnove emocija te ukazao na važnu ulogu koju ostvaruju u socijalnoj kogniciji i donošenju odluka. Njegova knjiga *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti* prevedena je i na hrvatski jezik trudom prevoditelja i profesora anatomije Medicinskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Miloša Judaša.

³¹Damasio. 1994. *Descartes' Error, Emotion, Reason, and the Human brain*. Avon Books. New York.

³²Potrebno je razlikovati um i mozak. 1. "Um je proizvod organizma te kreira neuralne reprezentacije koje mogu postati slike i biti manipulirane u procesu mišljenja, a zatim i utjecati na predviđanje budućih zbivanja i planiranje reakcija." (Marot Kiš. 2008: 659)

"Verbalizacija počiva na specifičnoj sposobnosti prevođenja misli u jezik (...). Nešto što nazivamo značenjem, ili znanjem, što jezično označujemo i na koncu verbaliziramo, pripada sferi uma. No um ne egzistira sam po sebi.

prema njegovim promišljanjima um karakterizira potpuno odvojena egzistencija od mozga.

On se, kao platforma naših znanja, diferencirano uspostavlja zahvaljujući aktivnostim središnje posredničke instance – mozga – koja omogućuje pretvorbu podražaja koji do nas dopiru iz predmetnoga svijeta u mentalne predodžbe, a potom i u jezične oblike. Da bi naš um mogao nešto znati, to znanje mora na neki način biti reprezentirano u mozgu. Otkud znamo što vidimo? Kada senzorni receptori oka detektiraju svjetlost, oni taj 'dogadaj' dojavljuju mozgu, a aktivnost mozga je ta koja kreira iskustvo kakva oblika i boje na temelju kojega – pomoću uma – to iskustvo vezujemo uz već stečene predodžbe, učitavamo u njega primjereno značenje i postajemo kadri jezično artikulirati što smo doživjeli." (Biti, M. i Marot Kiš, D. 2008: 73-74) 2. Mozak je organ ljudskoga tijela odgovoran za mentalne funkcije. Mozak je temelj ljudskog i životinjskoga uma, te se svi naši mentalni procesi, bili oni svjesni ili ne, zbivaju u mozgu. <http://www.mojnet.com/video-univerzum-uma-tajne-mozga-misterij-uma-2-4/8a8270ec90e0a5cdb23b> (16. 8. 2016.)

3.2. Biološki utemeljen pojam identiteta

3.2.1. Korijeni jastva i nesvjesno proto-ja

U promišljanju o identitetu u širem smislu, kao početno pitanje koje se nameće jest pitanje kako čovjek uopće počinje biti svjestan, na koji način dolazi do osjeta samoga sebe u činu spoznavanja. Pitanje svijesti i njezinu podjelu problematizira Damasio iznoseći svoju teoriju, tj. uvide potkrijepljene znanstvenim istraživanjima, različitim istraživačkim aktivnostima, promatranjima neuroloških pacijenta s poremećajima uma i ponašanja, nalazima eksperimentalnih neuropsiholoških studija poremećaja, koristeći građu iz područja biologije, neuroanatomije, neurofiziologije itd. Nasuprot dualističkom odbacivanju tijela, kognitivna, tj. neuroznanstvena perspektiva postavlja upravo tijelo u žarište interesa, stvarajući tako tezu o otjelovljenosti ljudskoga identiteta i dekonstruirajući esencijalistički mit. Otjelovljenost se pak u sklopu kognitivističke domene izgrađuje na temeljima empirističkih³³ promišljanja, na premisi iskustva kao osnovnoga izvora ljudske spoznaje, u smislu da je svaka razumska spoznaja uvjetovana osjetilom. Život se odvija unutar onih granica kojima je tijelo definirano. Imati sebe u svojoj koži, biti u tom smislu najvećim organom odijeljen, konzerviran od vanjskoga svijeta, a istovremeno povezivati se kroz osjetilne organe s tim istim svijetom.³⁴ Analizirajući odnos čovjekova tijela i njegove okoline u kontekstu doživljaja, odnosno percepcije realnosti, Raymond Gibbs ukazuje na ključnu spregu i pretapanje naših tijela i svijeta. "Svijet koji nas okružuje zadobiva dimenziju uključenosti u naša tijela, no istovremeno vlastita tijela doživljavamo kroz uključenost u okolni svijet." (Usp. Biti i Marot Kiš, 2008: 157) Referentna točka za sve je naše tijelo. Život organizma definiran je upravo održanjem unutarnje okoline o kojoj ovisi i pojedinačna individualnost. (Usp. Damasio, 2005: 137) Unutarnje stanje tijela (unutarnja okolina i utrobni organi) mora biti relativno stabilno u odnosu na okolinu "jer je malen raspon stanja koja su spojiva sa životom". Riječ je o tome da u strukturi organizma postoji dispozicijski aranžman koji modificira unutarnje funkcioniranje organizma, ukoliko okolišne varijacije dovedu do pretjeranih varijacija aktivnosti unutar organizma. (Usp. isto, 143-138) Kako bi nastao osjet sebe, organizam uspostavlja biološku preteču, proto-ja, koja u

³³Empirizam (grč. *ἐμπειρία*, iskustvo) *nihil est in intellectu quod ante non fuerit in sensu* (lat.), ništa nije u razumu čega prije nije bilo u osjećaju. Uzrečica kojom je J. Locke istaknuo da se sve osniva na iskustvu. <http://proleksis.lzmk.hr/38916/> (13. 8. 2016.)

³⁴Svijest je zapravo, kao objedinjeni mentalni model, ta koja od svoje temeljne do najsloženije razine spaja objekt s jastvom. "Organizam je onaj u kojem se javlja svijest; objekt je bilo koji objekt koji se spoznaje u procesu svijesti; a odnosi organizma i objekta su sadržaj znanja koje nazivamo svijest." (Damasio, 2005: 31)

svakom trenutku mapira³⁵ stanje (tjelesne signale) organizma duž njezinih dimenzija. Riječ je o primarnom skupu neuralnih modela koji se neprekidno održava i podupire primarnu reprezentaciju tekućih stanja tijela i na taj način pridonosi stvaranju korijena jastva. (Usp. isto, 154-159) Proto-ja predstavlja dakle nesvjesnu prethodnicu onih razina jastva koje se u našem umu pojavljuju kao svjesno proizvedeni protagonisti: *temeljno ja* i *autobiografsko ja*. "Proto-ja je koherentni skup neuralnih modela³⁶ koji u svakome času mapiraju stanje fizičke strukture organizma duž njezinih brojnih dimenzija." Ne nastaje u jednom moždanom području jer se dinamički ostvaruje neprekidno iz različitih interaktivnih signala duž živčanoga sustava. Na mnoštvu razina, od razine moždanog debla do razine moždane kore, u strukturama međusobno povezanim neuralnim putovima. Te strukture su tijesno uključene u procese regulacije stanja organizma. Procesi djelovanja na organizam i bilježenja stanja tijesno su povezani. Proto-ja, kako ističe Damasio, ne treba poistovjećivati s osjetom samoga sebe što se manifestira kroz spoznajnu tekuću usredotočenost. Proto-ja spada u domenu našeg nesvjesnog, bez moći opažanja ili čuvanja znanja. Također je relevantno naglasiti da jezik nije dio te strukture. (Usp. isto, 154)

³⁵mape – kada čestice svjetla, poznate kao fotoni, pogode mrežnicu u određenom rasporedu koji je odraz objekta tada oblikuju prolaznu neuralnu "mapu". Na sljedećim razinama živčanog sustava, npr. u vidnoj moždanoj kori, također nastaju nove mape povezane s prethodnima. Postoji, smatra Damasio, legitiman pojam modela i korespondencije između mapiranoga i mape, ali ne od točke u točku, pa stoga mapa ne mora biti biti vjerna. Mozak je kreativan sustav i umjesto zrcaljenja svijeta oko sebe, on konstruira mape svoje okoline vlastitim parametrima i unutarnjim dizajnom, uslijed čega stvara svijet jedinstven za vrstu slično dizajniranih mozgova. (Usp. Damasio, 2005: 311-31) Mapiranje je proces upisivanja značenja, odnosi se na kontinuirano uspostavljanje konceptualnih shema ili obrazaca pomoću kojih mislimo, misli se u prostoru diskursa. Odnosi se na splet odnosa između dviju ili više konceptualnih domena. (Biti i Marot Kiš, 2008: 56f)

³⁶Damasio rabi riječ *reprezentacija* ili kao sinonim za mentalnu sliku ili kao sinonim za neuralni model. Navodi da je njegova mentalna slika nekog određenog lica reprezentacija, a da su to i neuralni modeli, a oni nastaju tijekom opažajno-motoričke obrade toga lica, u brojnim vidnim, somatosenzibilnim i motoričkim područjima mozga. Ovakva konvencionalna i transparentna uporaba termina jednostavno znači obrazac koji je na konzistentan način povezan s nečim drugim. Problem s terminom reprezentacija nalazi se prema Damasioju u implikaciji da nekako mentalna slika ili neuralni model *reprezentiraju* u umu, mozgu, s nekim stupnjem vjernosti, objekt kojeg se reprezentacija tiče, kao da je struktura objekta replicirana u reprezentaciji. Kakav god stupanj te vjernosti bio, neuralni modeli i odgovarajuće mentalne slike u jednakoj su mjeri kreacije mozga kao što su proizvodi izvanjske realnosti koja tu moždanu kreaciju potiče. (Usp. Damasio, 2005: 310)

3.2.2. Temeljna svijest i osnovni osjet sebe

Identitet i njegovo nastajanje vezano je uz ljudsku svijest. Svijest je privatni fenomen i odnosi se na privatne procese prvoga lica jednine što nazivamo umom. Ovisi o unutarnjoj konstrukciji i prikazu novog znanja o interakciji organizma i objekta. Može se podijeliti na jednostavnu ili temeljnu svijest (engl. *core consciousness*), koja ima ključnu ulogu u izgradnji temeljnog ja, te na složeni oblik ili proširenu svijest (engl. *extended consciousness*) s mnogo razina i stupnjeva, koja omogućuje organizmu razrađen osjet samoga sebe, identitet i osobnost. (Usp. isto, 169) "Temeljna svijest je ustvari jednostavna biološka pojava koja čovjeka stavlja u kontinuitet s ostalim živim bićima i predstavlja osnovni osjet sebe." (Marot Kiš; Mijatović, 2013: 104) Kada organizam stupi u interakciju s objektom (stvarnim ili prizvanim iz sjećanja³⁷) stvara se prikaz, tj. jednostavna **neverbalna naracija** koja se zbiva u vremenu. Ima početak – početno stanje organizma, sredinu – pojava objekta, kraj – reakcija koja dovodi do promijenjenoga stanja organizma.³⁸ Ona se temelji na neuralnim modelima koji postaju slike koje koristimo pri opisivanju objekta koji uzrokuje svijest, te je važno da su slike od kojih je naracija sastavljena uklopljene u struju misli. "Temeljna svijest se javlja kada reprezentacijski mehanizmi u mozgu generiraju predodžbeni, neverbalni prikaz o tome kako procesuiranje predmeta od strane organizma utječe na samo stanje organizma, i kada ovaj proces podupire predodžbu uzročnog predmeta, ističući ga putem spacijalnog i temporalnog konteksta" (Marot Kiš; Biti, 2008: 68)

Ono što se događa jest mapiranje samoga organizma u vlastitom mozgu. Nakon interakcije organizma i objekta, objekt se također mapira u osjetilnim i motoričkim područjima, a svi ti neuralni modeli mogu postati slike³⁹. Te mape objekta uzrokuju promjene u mapama

³⁷Objekt koji nije zbilja nazočan nego je pohranjen u pamćenju: Prema Damasiovom teorijskom okviru, u skladu s njim, pamćenje tog objekta pohranjeno je u dispozicijskom obliku. Dispozicije su uspavani i implicitni zapisi, a ne nasuprot aktivnim, eksplicitnim slikama. Kada je objekt jednom opažen u pamćenju se pohranjuju zapisi o osjetilnim svojstvima objekta poput boje, oblika i zvuka, ali i zapisi o motoričkim prilagodabama koje su pratile prikupljanje osjetilnih signala. Tu spadaju i zapisi emocionalnih reakcija na objekt. Rezultat toga je da kada se prisjetimo objekta, kada dispozicije pretvorimo u eksplicitne informacije, u sjećanje nam se vraćaju i svi navedeni zapisi i emocionalni podatci, prošle reakcije organizma na objekt. Razlika između zbiljskoga i upamćenoga objekta omogućuje da upamćeni objekti na temelju svijesti djeluju na isti način kao i zbiljski, što je ključno za razvoj autobiografskog ja. (2005: 160-161)

³⁸Narativni okvir (v. u. Biti i Marot Kiš, 2008: 68)

³⁹Mentalni model (engl. mental pattern), mentalna slika, slika (image) pojmovi su koje Damasio koristi kao svojevrstne sinonime kako bi opisao mentalne modele čija je struktura izgrađena od "znakovlja" (tokens) svakog osjetnog modeliteta - vidnoga, slušnoga, njušnoga, okusnoga i somatosenzibilnoga. Somatosenzibilni modalitet obuhvaća različite oblike osjeta: dodir, mišićni osjet, temperaturu, bol, visceralni i vestibularni osjet. Slike o kojima je riječ nisu nimalo statične. Slike u svim modalitetima "prikazuju" procese i entitete svih vrsta, konkretne i apstraktne. Također prikazuju i fizička svojstva entiteta i, ponekad tek u obrisima prostorne i vremenske odnose između entiteta, kao i njihove akcije. Ukratko, proces koji mi spoznajemo kao um kad mentalne slike postaju naše kao rezultat svijesti, jest kontinuirani tijek slika, od kojih mnoge budu logički

organizma. Dakle neuralne mape prvoga reda reprezentiraju proto-ja. Promjene se mogu ponovno reprezentirati u sekundarnim ili novim mapama, što znači da prikaz uzročnog odnosa između predmeta i organizma proizlazi, dohvaća se, samo iz perspektive neuronskih mapa drugoga reda ili sekundarnih mapa. (Usp. 2008: 68) Ti prolazno oblikovani neuralni modeli mogu postati slike. Damasio objašnjava da se svijest prema tome javlja samo onda kada je moguće ponovno reprezentirati objekt, organizam i njihov odnos. To znači da postanak svijesti korespondira s našim organizmom, s njegovim stvaranjem i prikazivanjem specifične vrste neverbalnoga znanja o objektom prouzročenoj promjeni i kada se to znanje javlja s istaknutim internim prikazom objekta. (Usp. 2005: 168-169) Ključno je za temeljnu svijest formiranje temeljnoga jastva ili osjeta sebe - temeljno ja (engl. *core self*) kroz neverbalnu naraciju koja se konstituira kroz stvaranje nejezične mape logički povezanih događaja. "(...) temeljno ja inherentno je nejezičnom prikazu drugoga reda koji se događa kadgod objekt modificira proto-ja. Mehanizam uspostave temeljnog ja podliježe minimalnim promjenama kroz životni vijek." (2008: 120f)

Temeljna svijest jednostavna je biološka pojava, ima jednu razinu organizacije, stabilna je tijekom života organizma, nije isključivo ljudska, ne ovisi isključivo o konvencionalnom pamćenju, radnom pamćenju, logičkom razmišljanju i jeziku⁴⁰. Karakteristično za nju je da omogućuje organizmu osjet samoga sebe u jednom trenutku – sada i na jednom mjestu - ovdje. Tako reći, ona ne daje uvid u budućnost, a eventualna prošlost na koju može referirati jest ona koja se događa netom prije sadašnjeg trenutka. Ne postoji drugdje, ni prije, ali ni poslije, nego ovdje i sada. Prisutnost nas u odnosu s nekim objektom što označava svojevrsno vlasničko znanje da naše misli iz perspektive nas kao jedinice pripadaju nama u sadašnjem trenutku. Označuje nas kao motritelja i vlasnika. "(...) zapanjujuća je činjenica da spoznatljivi entitet hvatača nastaje baš prepričavanjem procesa hvatanja. Taj zaplet se ponavlja za svaki objekt koji

povezane. Navodi da je misao riječ prihvatljiva za označavanje tijeka tih slika. "Slike se konstruiraju bilo kad se počnemo baviti objektima, bile to osobe, mjesta ili zubobolja koji iz okoline mozga djeluju na njegovu nutrinu, bilo kad rekonstruiramo objekte na temelju pamćenja (...). Stvaranje slika nikad ne prestaje dok smo budni, a nastavlja se i u onim stadijima spavanja tijekom kojih sanjamo. (...) Čak i osjećaji koji čine pozadinu svakog mentalnog trenutka su slike (...)." Slike mogu biti svjesne, Damasio objašnjava da su one dostupne jedino u perspektivi prvoga lica jednine kao *moje slike*, dok nesvjesne slike nisu izravno dostupne. (2005: 307-309)

⁴⁰U Damasiovu konceptu identiteta kroz relaciju tijelo – svijest – emocije, jezik nema zasluga za postojanje temeljne svijesti. tj. riječ je o neverbalnoj komunikaciji s vlastitim proto-ja. Smatra da jezično tumačenje svijesti nije točno, tj. da nije točno da se *ja* i svijest pojavljuju tek nakon jezika, da su uostalom konstrukcije jezika i da stvorenja bez jezika nisu u stanju spoznati da postoje. Smatra da jezik daje velik doprinos kod proširene svijesti. (Usp. 2005: 184) Verbalizacija kao sposobnost prevođenja misli u jezik, tj. sam čin verbaliziranja misli odnosi se na, prema Biti i Marot Kiš, "dohvaćanje neverbalnih sadržaja i njihova verbalnog uobličavanja s apstraktne razine simboličkog sustava koja je po samoj prirodi fenomena udaljena od konkretnosti samih predmeta." (Usp. 2008: 73)

mozak reprezentira. Sve dok je mozak budan mehanizmi stvaranja slika i svijesti su uključeni, ne može nam ponestati ni stvarnih ni misaonih objekata, pa nam stoga ne može ponestati ni "robe" nazočne u izobilju koju nazivamo svijest. Isti slikovni zaplet obilno opskrbljuje i tekući proces koji nazivamo misao." (Usp. 2005: 170)

3.2.3. Temelj identiteta – autobiografsko ja

Navedena podjela svijesti sugerira da iz temeljne svijesti koja odgovara temeljnom osjetu sebe ili temeljnom ja, kako ga naziva Damasio, proizlazi i, utemeljuje ju i održava⁴¹, proširena svijest ili svijest koja korespondira s autobiografskim ja. Kao što je već navedeno dvije vrste svijesti odgovaraju dvjema vrstama jastva. Osjet sebe kao prolazni entitet koji se neprekidno iznova stvara za svaki objekt koji stupa u interakciju s mozgom i autobiografsko ja koje omogućuje, potkrijepljeno memorijom, pohranu tih podataka i činjenica poput prolaznih trenutaka spoznaje u kojima se otkriva vlastito postojanje.⁴² Prema Damasiju naše *tradicionalno ja* vezano je uz ideju identiteta i odnosi se na postojan skup odgovarajućih jedinstvenih činjenica i načina bivanja koji karakteriziraju osobu. Osnovna obilježja koja određuju autobiografsko ja u prvom redu se odnose na ovisnost o "sistematiziranim memorijama situacija u kojima je temeljna svijest bila uključena u spoznavanje najpostojanijih obilježja života organizma – tko vas je i gdje rodio, što vam se sviđa ili ne sviđa, način na koji obično reagirate na sukob ili problem, vaše ime itd". Riječ je o sposobnosti pojedinaca da uz pohranu u memoriju vrši i kategorizacije dovođenjem činjenica i iskustva u međudodnos, da redefinira pamćenje, povećava ga, razvija i da tim činom obuhvaća prošlost i predmnijevanu budućnost. (Usp. 2005: 29-31)

Time se razvija autobiografsko pamćenje - skup dispozicijskih⁴³ zapisa o tome tko smo bili u tjelesnom pogledu i tko smo obično u pogledu ponašanja, zajedno sa zapisima o tome što namjeravamo biti u budućnosti. Autobiografsko ja označava sposobnost pojedinca da se kroz temeljni osjećaj sebe i doživljaj stvarnosti integrira s prošlim i budućim. Drugim riječima,

⁴¹Proučavanje neuroloških pacijenata pokazalo je da kada nestane temeljna svijest, nestaje i proširena, ali da ne vrijedi obratno. (Damasio, 2005)

⁴²Alternativno referiraju na *autobiografsko ja* kao *autoreferencijalno ja* (Marot Kiš; Biti, 2008: 120)

⁴³U psihologiji, pretpostavljena struktura psih. i tjelesnih osobina koja uvjetuje da pojedinac reagira u pojedinim situacijama na, za njega, specifičan i dosljedan način. Nekada se pod dispozicijom razumijevala isključivo naslijeđena osnovica za razvoj neke sposobnosti, obilježja ličnosti, temperamenta i dr. aspekata doživljavanja i ponašanja. Suvremena psihologija govori i o stečenim dispozicijama, koje su rezultat individualnog iskustva. U kliničkoj se psihologiji nazivak dispozicija rabi za označivanje povećane, ugl. naslijeđene, vjerojatnosti za pojavu nekog psih. poremećaja. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15439> (15. 8. 2016.)

autobiografsko ja omogućuje pojedincu da svoju prošlost i potencijalnu pretpostavljenu budućnost poveže u osjećaj ovdje i sada. Iz tih razloga na tijelu utemeljena stabilnost dinamičkog raspona za nesvjesno proto ja koje se uživo rekonstruira svakoga trenutka, te za svjesno temeljno ja koje iz proto-ja izranja u sekundarnom neverbalnom prikazu kada ga objekt promijeni, biva obogaćena pratećim prikazom upamćenih i invarijantnih činjenica. Iako je podloga autobiografskog ja stabilna i invarijantna, njezin se doseg neprekidno mijenja zbog novih iskustava. Prikaz autobiografskog ja otvoreniji je za preoblikovanje u usporedbi s temeljnim ja, budući da se ono, kako je već navedeno, uvijek iznova reproducira zapravo u istom obliku.

3.3. Fleksibilna stabilnost jastva

Pitanje identiteta⁴⁴ kao kulturno, političko ili znanstveno pitanje, ističe Mervyn F. Bendle, postaje važno pitanje zapadnih društava početkom 19. stoljeća. Ono biva potaknuto prosvjetiteljstvom, industrijskim i demokratskim revolucijama, nestajanjem feudalizma, opadanjem religijskog autoriteta i pojavom romantizma. To dovodi do urušavanja dotadašnjih sustava vrijednosti, što pak dovodi, posljedično, do problema socijalizacije pojedinaca. Javila se potreba, kako ističe, za modelom jastva koje bi bilo u stanju omogućiti osjećaj kontinuirane osobne "istosti jastva" kroz vremensku prolaznost, s tim u vezi omogućiti i prilagodljivost na brze društvene promjene i procese diferencijacije. Međutim modernitet je doveo do destabilizacije i delegitimacije postojeće izvanjske strukture društva. Neke osnovne postavke koje su davale temelj osjećaja kontinuiteta, a tu se mogu ubrojiti preci, tradicija, zavičaj, zajednica, klasa, prestali su se poimati kao stabilni, a oni koji su pružali osjećaj različitosti, poput društvenoga položaja, roda i religije, "bili su delegitimizirani".(Usp. Cifrić; Nikodem, 2006: 174)

Giorgio Agamben promišljajući o identitetu kroz kontekst razvoja policijske tehnike u drugoj polovini 19. st., smatra da je ono negativno utjecalo na samu preobrazbu pojma. Svojom potrebom da se sa "sigurnošću identificira svaka osoba", u ovom slučaju počinitelj kaznenoga djela, identitet, prema Agambenu, gubi svoje svojstvo društvenoga priznanja i prestiža osobe.

⁴⁴Bratoljub Klaić u *Rječniku stranih riječi* navodi za identitet sljedeće: "identitet, -éta lat. istovjetnost, podudaranje, izjednačavanje, potpuna jednakost, priznanje da netko ili nešto zaista jest ono čime se prikazuje (utvrditi nečiji identitet), da je netko zaista osoba o kojoj se radi; skup značajki koje neku osobu čine onom koja jest." (Klaić, Bratoljub. 1987: 565)

Identitet tako gubi funkciju društvene osobe i njezina priznanja, te prelazi u funkciju bioloških podataka, za koje smatra da s "društvenom osobom nisu mogli biti ni u kakvom odnosu". "Moj identitet i moju prepoznatljivost sada definiraju besmislene krivulje što ih je moj palac umočen u tintu ostavio na papiru u policijskoj stanici (...)" (Usp. Agamben, 2010: 74) Prema Stuartu Hallu koncept identiteta prolazi kroz tri osnovne faze koje se mogu pratiti od dolaska moderne do takozvanoga postmodernoga subjekta. U prvoj fazi dolazi do promjene koja je vladala u predmodernim društvima gdje se identitet povezivao uz "statične tradicionalne društvene strukture", uz jak utjecaj religijskoga pečata društvenoga položaja. Identitet se tako od 16. do 18. stoljeća počinje poimati kao jedinstven i nedjeljiv. Ovdje se ističe bitan utjecaj Descartesove filozofije koja se ogleda u konceptualizaciji čovjeka kao "racionalnog, samosvjesnog i jedinstvenoga bića, bića koje misli (*res cogitas*) nasuprot prirodi koja «ne misli» (*res extensa*)" i Hall tako određenog subjekta naziva "prosvjetiteljski subjekt". U drugoj fazi javlja se, kako ga Hall imenuje, "sociološki subjekt". On se profilira pod utjecajem različitih društvenih promjena 19. stoljeća, koje dovode do promjene u shvaćanju jedinstvenosti i nedjeljivosti, te se naglasak pomiče na promatranje kroz prizmu društvenoga i kolektivnoga (klase, nacije, profesije). U trećoj fazi izranja "postmoderni subjekt" fragmentirana identiteta. (Usp. 2006: 176) U općem smislu, identitet (lat. *identitas*, od *idem*, isto) kao pojam svoju konceptualizaciju ostvaruje kroz dvije temeljne odrednice koje se odnose na *istost* i *promjenjivost* kroz vremensko razdoblje. U književnoteorijskoj, filozofskoj, sociološkoj i dr. domeni mogu se tako pak pronaći stajališta koja mahom potvrđuju dualističku koncepciju pristupanja problematici. Od tzv. esencijalista i njima suprotstavljenih antiesencijalista,⁴⁵ Peternai Andrić (Usp. 2008: 49) navodi da prvi pristup odlikuje shvaćanje identiteta kao stabilnog, prirodnog i samorazumljivog, čime se uspostavlja identitet koji je imanentan subjektu. On je ovdje shvaćen kao fiksirana i stabilna jezgra sebstva kroz postojanje unutarnjeg esencijalnog sadržaja kao što je npr. *ženskost*. Suprotan pristup, antiesencijalistički, identitetu pripisuje promjenjivost, plastičnost, odsustvo čvrste jezgre. Kao takav smatra se da bi bio specifičan za pojedino vrijeme i mjesto, te mu se pripisuje nestabilnost zbog impotencije oblikovanja potpunih i/ili nepromjenjivih identiteta.⁴⁶ Identitet se nameće kao problematična kategorija kojoj ne nedostaje paradoksa, antiteza i suprotstavljenih mišljenja. Preteže shvaćanje identiteta kao kategorije koja nije vezana, tj. ne

⁴⁵Prvo stajalište karakterizira određivanje identiteta kroz kriterije koji se smatraju objektivnima (zajedničko porijeklo, jezik, kultura, religija, teritorij). Identitet se promatra kao univerzalan i nepromjenjiv, kao nešto što pojedinac mora prihvatiti ukoliko ne želi ostati «izvan». Drugo stajalište postavlja identitet kao diskurzivnu konstrukciju, promjenjivog značenja s obzirom na promjene mjesta i vremena. (Usp. Kalanj, 2003:52-57)

⁴⁶Više o tome v. u. Peternai Andrić. *Ime i pitanje identiteta u književnoj teoriji. dok. dis.*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.

proizlazi iz tijela, uz stavljanje naglaska na socijalno određenje statusa pojedinaca kroz različite uloge⁴⁷ koje zadobiva kroz procese socijalizacije, ili ga se promatra kroz domenu konstrukcije u mediju jezika, ne ističući time tjelesnu uvjetovanost, tj. tragove tijela koje iščitavamo, ne osvješčujući činjenicu da su, kako navode Biti i Marot Kiš (Usp. 2008: 23), tjelesno-perceptivne manifestacije osnovica mentalnom i jezičnom oblikovanju značenja. Stoga će se ovdje pokušati ukazati na osnovne postavke kognitivnog, tj. neuroznanstvenog stajališta o identitetu, u svrhu premoščivanja jaza potaknutih u svim dominantnim pristupima koji su se dotakli identiteta. Kao glavno pitanje nameće se trajnost i prolaznost identiteta, te njegova kulturnoga, socijalnoga raslojavanja/uvjetovanja, što dodatno otežava stvaranje konkretno uobličena koncepta. Identitet kroz kognitivnu domenu predstavljenu Damasiovim promišljanjima ključno određuje navedena podjela svijesti i njezin prikaz raslojavanja, što je rezultiralo stvaranjem različitih vrsta jastva. U pokušaju daljnega objašnjenja identiteta, nadaje se paradoks uočen od Williama Jamesa što ga Damasio uvodi u svoje promišljanje. Sastoji se od opažaja da se jastvo u našoj struji svijesti neprekidno mijenja dok se kreće naprijed u vremenu, a mi unatoč tome zadržavamo osjećaj da ono ostaje isto dok se naše postojanje nastavlja. U posljednjem dijelu ovoga rada, koji se dotiče problematike narativnoga identiteta sličnu preokupaciju iskazuje Paul Ricoeur u kontekstu *ipse* i *idem* identiteta. Damasio međutim polazeći od svoje teze o raslojenosti svijesti na jednostavnu i proširenu, koja kroz evoluciju životnoga vijeka i iskustva stalno raste, dijeli naizgled promjenjivo i naizgled trajno jastvo na dva različita, iako međusobno povezana entiteta. "Jastvo koje se neprekidno mijenja i koje je prepoznao još James, jest osjećaj temeljnoga ja. Ono se mora neprekidno mijenjati, ne toliko zbog toga što se mijenja, nego zbog toga što je prolazno, efemerno. Osjećaj jastva koji naizgled ostaje isti jest autobiografsko ja, jer se ono temelji na skladištu pamćenja o temeljnim činjenicama osobne biografije, koje se može djelomično reaktivirati, a to našim životima pruža kontinuitet i prividnu trajnost." (Damasio, 2005: 213)

Kao što je već napomenuto, kognitivističko tumačenje jastva svoje uporište pronalazi u empirizmu, što znači da se identitet iz konteksta vremenske prolaznosti/kontinuiteta veže uz pojam osobe kao misaonog inteligentnog bića. Marot Kiš i Mijatović navode slijedom toga da

⁴⁷Burke i Stets konstatiraju da pojedinci mogu posjedovati socijalne identitete (*social identities*) i osobne identitete (*person identities*). Razlikovanje temelje na kriteriju u smislu da se uloge zasnivaju na različitim socijalno konstruiranim pozicijama koje individue imaju poput: *suprug*, *supruga*, *radnik*, *roditelj*, dok socijalne identitete uvrštavaju na način da se temelje na grupama, pripadnost osobe nekoj grupi, primjerice grupi demokrata, katolika ili etničkoj grupi. Osobni identiteti bi prema njima tako zavisili od pojedinačeva promišljanja o sebi kao jedinstvenoj cjelini, entitetu, različitom od ostalih individua. Naglasak bi ovdje bio na kvalitetama i karakteristikama koje pojedinci internaliziraju, doživljavaju kao svoje, imati više/manje kontrole, biti više/manje etičan. (Burke; Stets, 2009: 127)

je upravo određeni način korištenja minulih iskustava utemeljenih na interakciji s okruženjem specifično obilježje *fleksibilne stabilnosti*⁴⁸, drugim riječima, poveznica između temeljnog ja, koje je stabilno unatoč efemernosti, od neizmjerne je važnosti jer omogućuje konstantnu prilagodbu uz proširivanje autobiografskog ja. (Usp. 2013: 105) Znači, kroz temeljno ja konstruiramo autobiografsko ja, što zahtijeva temeljnu svijest i radno pamćenje kako bi autobiografsko pamćenje postalo eksplicitno, da bi se njegov sadržaj prikazao u proširenoj svijesti. Naracija temeljne svijesti, mentalna neverbalna, prolazno temeljno ja koje se rađa u toj priči, stvara spoznajni trenutak prošlosti i predmnijevane budućnosti. Autobiografsko pamćenje potaknuto temeljnom sviješću stvara osjećaj prošlosti i budućnosti i povijesni kontinuitet naše osobe. Identitet je varirajući sustav mentalnih predodžbi koji unatoč stalnim promjenama predstavlja garanciju stabilnosti pojedinca. Jastvo predstavlja stabilan temelj, biološku osnovu iz koje se gradi identitet osobe, iz čega izrasta socijalna dimenzija osobnoga predstavljanja uz prilagodljivost mijenama čovjekova okruženja. (Usp. 2005: 136-213) Damasio razlikuje identitet i osobnost pri čemu autobiografsko pamćenje sadrži uspomene (ključne elemente autobiografije koje treba pouzdano i gotovo neprekidno aktivirati, a odgovaraju nedavnim iskustvima, onima koja očekujemo itd. Od njih se sastoji identitet zajedno s uspomenama koje igraju ulogu pri definiranju osobnosti. Za osobnost Damasio naglašava značajnu ulogu skupa naravi, tj. temperamenta i ističe da su uočljiva već pri rođenju. Oblikuju se djelomično pod utjecajem gena, djelomično pod utjecajem drugih razvojnih čimbenika. Ono što je bitno zamijetiti jest doprinos koji proizlazi iz jedinstvenih interakcija organizama u određenoj okolini u tjelesnom, ljudskom i kulturnom smislu, a koji ostaje zabilježen u autobiografskom pamćenju i predstavlja vezu autobiografskog ja i osobnosti. "Kada govorimo o tome kako obrazovanje i kultura 'mijese i oblikuju' osobu, mislimo na združeni doprinos (1) genetički prenošenih 'svojstava naravi' i 'dispozicija', (2) 'dispozicija' stečenih u ranom razvoju, pod dvojnim utjecajem gena i okoline, te (3) jedinstvenih osobnih epizoda, proživljenih u sjeni prethodnih dvaju čimbenika, nataložениh i neprekidno ponovno razvrstavanih u autobiografskom pamćenju." (2005: 218)

Marot Kiš i Mijatović iznose Agambenova promišljanja koji je, uspoređujući situaciju poimanja identiteta (kroz poziciju/opoziciju društveno/osobno) do sredine 19. stoljeća i nakon toga, uočio obrat koji on naziva *identitetom bez osobe*. Naime društvo kao generator osobnoga priznanja, a zatim i identifikacije pojedinca, zamijenjeno je u okolnostima suvremene tehnologije skupom bioloških činjenica pod kojima se misli na postupke biometrijske i biološke identifikacije: arhivi

⁴⁸Pojam fleksibilna stabilnost preuzet je i koristi se u istom smislu iz: Marot Kiš; Mijatović. 2013. *Personifikacije*. Rijeka: Facultas.

DNK građana, mikročipovi s identifikacijskim elementima poput otisaka prstiju, itd. - neovisnih o osobnoj volji, koje postaju garancijom i prepoznavanja i priznanja. Autori ističu kako identitet sveden na biološke osnove postojanja te različitost pojedinačne egzistencije, svraća pozornost na tjelesno pozicioniranje spram svijeta. Riječ je o opoziciji sociološko i biološko, dualizmu koji se, objašnjavaju autori, u kognitivističkom tumačenju zamjenjuje idejom istovremenosti, "identitet se naime ne formira u isključivosti ili srazu navedenih premisa, već u kontekstu njihove povezanosti i međusobna utjecaja" (Usp. 2011: 103) Gilles Fauconnier i Mark Turner (Usp. 2002: 249-269) identitetu pristupaju karakterizirajući ga kao način našega mišljenja, pri čemu karakteri kao i okviri predstavljaju osnovni kognitivni i kulturni instrument. Okvir bi se odnosio na svojevrsni kontekst kojemu pridružujemo karaktere. Primjerice Odisej prolazi kroz mnoštvo različitih okvira/situacija, od borbe, skrivanja, plovidbe do ljubavnih afera, ali njegov karakter ostaje u svim situacijama prepoznatljiv. Tako da bismo razjasnili određeni okvir možemo ga popunjavati različitim karakterima, shvaćanju odnosa među različitim okvirima može se pristupiti unošenjem/prenošenjem istoga karaktera, a za razjašnjenje biti karaktera treba ga provući kroz različite okvire. Okvir je u ovome slučaju, prema Marot Kiš i Mijatović (2013: 107), sustav zadanih okolnosti i vrijednosti, socijalna, materijalna i prirodna okolina, promjenjiva pozadina koja ističe prepoznatljive osobine karaktera i na taj način generira identitete. Zanimljiv je primjer koji ukazuje na to da karakteri i okviri nisu uvijek različiti. U skladu s tim Odisej sebe ugrađuje u različite okvire, ali Sherlock Holmes "nosi" svoj detektivski okvir sa sobom i integrira ga samom pojavom, drugim riječima, kako ističu Fauconnier i Turner, ako vam Sherlock Holmes dođe na večeru, netko će biti ubijen. I ovdje se ističe pojam stabilnosti jer je karakter element prepoznatljivosti identiteta, upravo on jamči stabilnost uslijed promjene kroz različite okvire. Konceptualna integracija omogućuje ovakav prijenos i stabilnost karaktera, te predstavlja osnovnu mentalnu operaciju, tj. sposobnost pretapanja mentalnih prostora. Okviri daju jedan način organizacije mentalnih prostora, dok karakteri, identitet i ego daju drugi. (Usp. isto, 2002)

Pojava svijesti kod čovjeka povezana je s evolucijskim razvitkom, tj. događajima unutar mozga, ponašanja i uma što je dovelo posljedično do stvaranja kulture⁴⁹, kao radikalne novosti

⁴⁹Damasio razvitak kulture vezuje uz pojam homeostatskoga impulsa (engl. *homeostatic impulse*). Smatra da objašnjenja koja se oslanjaju izričito na svojevrsnu kognitivnu ekspanziju, tj. proširenje proizvedeno u inteligentnijim i većim mozgovima, nije dostatno. Primjećuje da kulturni razvoj očituje jednak cilj onome automatizirane homeostaze. Da dolazi do pronalaženja neravnoteže u životnome procesu, te da se iznalazi odgovor i vrši korekcija unutar ograničenja ljudske biologije, fizičkoga i društvenoga okruženja. Razrada moralnih pravila, zakona i razvoj pravosudnoga sustava dovodi se tako u vezu pronalaženja neravnoteža uzrokovanih socijalnim ponašanjima koja ugrožavaju pojedince i grupu, a svrha im je vraćanje ravnoteže. Neravnoteže o kojima govori odnose se na socijalnim i kulturnim parametrima definirane neravnoteže. Otkrivanje neravnoteža događa se na visokim razinama svjesnoga uma, u moždanoj stratosferi (engl. *brain's*

u povijesti prirode. Pojava svjesnog mozga sposobnog za fleksibilnu samorefleksiju. Pojava neurona (živčanih stanica) kao osnovne jedinice živčanoga sustava, sve to je utjecalo na promjenu samoga života. Ljudski mozak sadrži milijarde neurona⁵⁰ organiziranih u lokalne neuronske krugove. Ovo se može predočiti kao vodljiva žica aksona (dio tijela neurona koji odašilje signale) i konektora ili sinapsi (obično se sastoje od aksona koji uspostavlja kontakt s dendritom drugog neurona). Pojavljuju se kao varijacija na temu ostalih tjelesnih stanica, ali se svejedno ističu od ostalih i ključne su jedinice za nastanak pokreta i mentalne aktivnosti. Bitno svojstvo neurona je prijenos signala. Glavna je strukturna i funkcionalna (signalna) jedinica sa zadaćom stvaranja, primanja, vođenja te prijenosa živčanih impulsa na druge neurone, što se javlja neprekidno u okolini organizma – unutarnoj i vanjskoj.⁵¹ Ključnim biva činjenica da je središnji živčani sustav⁵² povezan sa svakim dijelom tijela živčanim stanicama – neuronima. Iz tih razloga u skladu s iznesenim promišljanjem o stvaranju jastva, mentalnih slika i same svijesti, dualizam tijela postaje apsolutno neodrživa konstrukcija. S obzirom pak na binarističke konstrukcije koje se odnose na domene biološko/kulturno, tj. prirođeno/stečeno, kako Radman navodi, ljudski se um konstituiru u društvenom, tj. kulturnom okruženju, što znači u interakciji

stratosphere), prije nego u subkortikalnom području. Ovaj proces Damasio naziva "sociokulturna homeostaza". Činjenica da postoje dvije homeostaze, biološka i sociokulturna ne znači da jedna isključuje drugu, riječ je o interakciji. Budući da iz svega proizlazi da su ljudi kao svjesna bića čiji se "evolucijski dizajn" vrti oko životne regulacije i homeostatske ravnoteže, osmislili oblike utjehe za one koji su patili, nagrade za one koji su pomagali drugima u suzbijanju patnje, primjerice razvoj medicine kao odgovor na neravnoteže, riješili su i problem prijenosa mudrosti i znanja, a rješenje je pripovijedanje. Pripovijedanje je nešto što mozgovu čine po prirodi stvari i implicitno, te je ono iz toga razloga zaslužno za stvaranje nas samih, našega jastva, te prožima cjelokupno ljudsko društvo i kulturu. (Usp. Damasio, 2010: 220)

⁵⁰Svaki neuron ima tijelo ili trup (soma) od kojeg odlaze dvije vrste staničnih nastavaka - jedan akson i jedan ili više dendrita. Naziv neuron odnosi se na cijelu živčanu stanicu (soma + dendriti + akson + presinaptički završeci aksona); nazivom soma označujemo i jezgru i okolnu citoplazmu, dok nazivom perikaryon označavamo samo onaj dio citoplazme što okružuje jezgru (nazivom je isključena citoplazma dendrita i aksona). Presinaptički aksonski završeci, odnosno završni čvorići, stupaju u tijesni i izravni dodir sa specijaliziranim djelićem membrane drugih (postsinaptičkih) neurona (ili drugih ciljnih stanica - npr. mišićnih, žljezdanih). Tako nastaje posebni strukturno-funkcionalni spoj, sinapsa, što je glavno mjesto interakcije između neurona i služi prijenosu signala s jednog na drugi neuron. Sinapse su razmještene uglavnom po dendritima, dendritičkim trnovima i somi neurona (no mogu biti smještene i na početnom odsječku ili presinaptičkom završetku aksona!), a vide se tek elektronskim mikroskopom. Preuzeto iz: http://medlib.mef.hr/41/1/Temelji_neuroznanosti.pdf (18. 8. 2016.)

⁵¹Više o tome v. u. I. Damasio, Antonio. 2010. *Self Comes to Mind*. Pantheon Books. New York. http://medlib.mef.hr/41/1/Temelji_neuroznanosti.pdf (18. 8. 2016)

⁵²Živčani sustav ima središnji i periferni dio Cijeli živčani sustav (*systema nervosum*) ima dva temeljna dijela: periferni živčani sustav (PŽS - *systema nervosum periphericum*) i središnji živčani sustav (SŽS - *systema nervosum centrale*). Periferni živčani sustav sastoji se od živčevlja i manjih nakupina živčanih stanica (neurona) tj. ganglija. Dva temeljna dijela središnjeg živčanog sustava su mozak (encephalon) i kralježnična moždina (medulla spinalis) Središnji živčani sustav sastoji se od živčanog tkiva što je od ostatka tijela odvojeno čvrstim koštanim okloptom, a taj oklop ima dva glavna dijela - lubanju (cranium) i kralježnicu (columna vertebralis). Stoga i središnji živčani sustav ima dva temeljna dijela (sl. 1-1): 1) mozak (encephalon - doslovno "ono što je u glavi") što ispunja lubanjsku šupljinu; 2) kralježničnu moždinu (medulla spinalis) što ispunja šupljinu kralježničnog kanala (canalis vertebralis). http://medlib.mef.hr/41/1/Temelji_neuroznanosti.pdf (18. 8. 2016)

sa svijetom, sadašnjim i prošlim (prisjetimo se proto-ja, temeljnog ja i autobiografskog ja). To se odnosi na sve što je čovjek stvorio i što u povratnoj sprezi ili interakciji utječe progresivno na razum kroz naše tijelo. U prvoj polovici prošloga stoljeća dolazi pod velikim utjecajem Freuda i njegove psihoanalize do zaključka da su socijalna i kulturna domena nadređene biološkoj. Naime u tom trenutku smatralo se da zdravu i poremećenu psihu ne mogu objasniti na osnovi organskoga, tj. da je psihička trauma stvarni uzrok tjelesnoga poremećaja. Smatralo se da mozak, kao *tabula rasa*, kroz prizmu socijalnih učinaka, učenja i stjecanja iskustva postaje nositelj mentalnih funkcija.

Moderna paradigma uzvratila je i istaknula da je, za razliku od navedenoga, sve u genima. Smatralo se da će otkrićem ljudskoga genoma i dešifriranjem genetske strukture moći objasniti kako funkcioniramo kao misleće biće. Obje krajnosti isključive su jedna prema drugoj, što kognitivni pristup mijenja. Znanstvenici procjenjuju da se proces konačnog rasta i formiranja ljudskoga mozga proteže sve do dvadesete godine života i dulje. Značenje toga jest da je mozak organ u nastajanju, tako reći on je više proces, a manje produkt. Proces kroz koji kultura ostavlja svoj pečat. John Wheeler smatra da možemo reći kako su kulturološke pojave u nekom smislu aspekti mozga i to isključivo ako možemo reći, ne samo da je kultura u mozgu, nego i da je mozak u kulturi. Te dvije strane fenomena, ističe, moramo smatrati ravnopravnima. Tako je mozak *inkulturiran*, a kultura je u mozgu. To na vrlo zgodan način ruši tradicionalnu razliku između biološkoga i kulturnoga, te u drugom kontekstu između prirođenog i stečenog. To nisu svrsishodne razlike sada kada razumijemo da je mozak usađen suptilno, plastično i fleksibilno u kulturnu okolinu u kojoj se razvija.⁵³ "To što ljudskome umu daje os i garantira pojedinačnome biću da unatoč svim prilagodbama uvijek ostane isto jest ono što kognitivna znanost naziva unutrašnjom okolinom, a ona nije ništa drugo do biološkoga temelja postojanja, onoga koje funkcionira unutar granica našega organizma." (2013: 106)

⁵³*Univerzum uma*, Tajne mozga, epizoda 2/4 Usp. <http://www.mojnet.com/video-univerzum-uma-tajne-mozga-misterij-uma-2-4/8a8270ec90e0a5cdb23b> (18. 8. 2016)

4. Pripovijedanje kao temelj identiteta Kasandre Christe Wolf⁵⁴

"Svi smo mi pripovjedači i priče koje pripovijedamo"⁵⁵

Književnost se oduvijek bavila pitanjima identiteta, ističe Jonathan Culler (Usp. 2001: 129), a pripovjedna književnost osobito je pratila sudbine likova, njihovu izgradnju, okolnosti, izbor i silnice koje na njih utječu. Međutim ova priča se zakomplicirala dodatno i prekoračila granice svoje prvobitne tekstualne egzistencije. Narativni identitet kao pojam uvodi Paul Ricoeur u studiji *Vrijeme i priča* 3 (1983) formulirajući hipotezu prema kojoj bi se narativni identitet, osobni ili identitet zajednice, tražio na mjestu jaza između povijesti i fikcije. Koncept narativnoga identiteta uobličen kroz Ricoeurovo promišljanje očituje se kroz dijalektiku istosti i istovjetnosti, tj. istosti i drugosti sebstva, za koju smatra da predstavlja važan doprinos narativne teorije konstituciji sebstva (ispričanog). Istost koja predstavlja trajanje u vremenu i odnosi se na bivanje jednim te istim sa samim sobom, nepromjenjiva identičnost ili, kako Ricoeur to označava koristeći latinsku pokaznu zamjenicu, *idem* (engl. *sameness*), što predstavlja *idem*-identitet, te istovjetnost ili istovrsnost – *ipse* (*sebstvo*, engl. *selfhood*) koja predstavlja aktivni dio osobe i odnosi se na otvorenost pojedinca za promjene. Potonji Ricoeur naziva *ipse* – identitet te se on ostvaruje kroz vrijeme, podrazumijeva odnos prema drugima, te ulazi i u odnose usporedbe sa samim sobom, uspostavljanje sebe kroz drugost sebstva. (Usp. Marot Kiš i Mijatović, 2013; Brnčić, 2007; Ricoeur, 2000; Ladányi, 2008) "Istost je koncept odnosa među odnosima. (...) Identitet ovdje znači jednost: suprotno tomu je pluralnost (...) ovoj prvoj sastavnici pojma identiteta odgovara operacija identifikacije, shvaćena u smislu reidentifikacije istoga, što je suprotno prepoznavanju (...)." (Usp. Ricoeur, 2000: 22)

Ricoeur pod ovim podrazumijeva numerički identitet, dok bi drugi pol bio kvalitativni identitet ili krajnja sličnost, čemu odgovara pojam supstitucije bez semantičkoga gubitka, pri čemu su ta

⁵⁴ **1. Christa Wolf** (Landsberg, 1929. – Berlin, 2011.) jedna je od poznatijih i cjenjenijih njemačkih autorica. Nakon II. svj. rata preselila se iz njem. dijela današnje Poljske u Istočnu Njemačku. Završila je studij germanistike i profilirala se kao književna kritičarka i esejistica, a književnošću se profesionalno počela baviti 1962. 2002. dodijeljena joj je nagrada za životno postignuće (Deutscher Bücherpreis). Neka od njezinih najpoznatijih djela su: *Podijeljeno nebo* (*Der geteilte Himmel*, 1963.), *Razmišljanje o Christi T.* (*Nachdenken über Christa T.*, 1968.), *Uzorci djetinjstva* (*Kindheitsmuster*, 1977.), *Bez mjesta. Nigdje* (*Kein Ort. Nirgends*, 1979.), *Kasandra* (*Cassandra*, 1983.), *Medeja* (*Medea*, 1996.), *U tijelu* (*Leibhaftig*, 2002.). Usp. Detoni-Dujmić, Dunja. (2005: 1177) Leksikon svjetske književnosti. Školska knjiga. Zagreb. **2. Kasandra** (Darmstadt, Neuwied, 1983) pripovijetka (roman) o proročici Kasandri, kćeri kralja Prijama i kraljice Hekabe koja proriče pad Troje i predviđa svoju smrt.

⁵⁵ "We are all storytellers, and we are the stories we tell" (McAdams) Dan P. McAdams; Ruthellen Josselson; Amia Lieblich. 2006: *3 Identity and Story, Creating Self in Narrative*. American Psychological Association. Washington, DC

dva pola identiteta nesvediva jedan pod drugi. (...) "krajnja sličnost dvaju ili više slučajeva može, čini se, biti navedena kao neizravni kriterij koji jača pretpostavku numeričkoga identiteta: do toga dolazi kada govorimo o fizičkom identitetu neke osobe" (...). (Usp. isto, 23) Pod pojmom numeričke raznolikosti podrazumijeva problem promjena koje ugrožavaju sličnost, slučajeve kada rast, starenje djeluju kao čimbenici nesličnosti u slučaju velikoga odmaka u vremenu. Damasio promišlja pak na način da reprezentacije tijela smatra pogodnima za označavanje stabilnosti zbog toga što se temelje na "upadljivoj invarijantnosti struktura i funkcija tijela". Unatoč tome što se tijelo razvija od rođenja, kroz odraslu dob do starenja, on ističe da dizajn tijela ostaje nepromijenjen jer temeljni sustav i organi ostaju isti za cijeloga života, a funkcije se mijenjaju malo ili se ne mijenjaju uopće. (Usp. Damasio, 2005: 142) Ricoeur pak uvodi kriterij kao treću sastavnicu identiteta, *neprekinuti kontinuitet* između prvoga i posljednjega stupnja razvoja onoga što smatramo istim pojedincem. Vrijeme je shvaćeno kao čimbenik nesličnosti, odmaka i razlike. Kako bi se otklonila prijetnja identitetu, uvodi i načelo trajanja u vremenu u osnovu sličnosti i neprekinutog kontinuiteta promjene. Dva modela trajanja u vremenu određuje kao karakter i održana riječ.

Pod karakterom podrazumijeva "skup razlikovnih oznaka koje dopuštaju da se reidentificira ljudska jedinka kao jednaka samoj sebi. (...) on gomila numerički i kvalitativni identitet, neprekinuto trajanje i trajanje u vremenu". "Na taj način na emblematski način označava istost osobe." (Usp. 2000: 25) Ovdje se može zaključiti da je *ipse* i *idem* identitete nemoguće shvaćati odvojeno, karakter bi se odnosio na *ipse* te obuhvaća njegovu narav, sustav trajnih dispozicija koji omogućuje prepoznavanje osobe, a predstavlja se kao *idem* ili sustav identifikacija koje se osobi dodjeljuju, a vezano uz norme, vrijednosti, modele i ideale u kojima se osoba prepoznaje. Ono što karakter omogućuje, kao skup obilježja trajnih dispozicija, navika, osobina, stečenih svojstava, smatra Henry Vennema, jest kvalitativni identitet ili "neprekinuti kontinuitet kroz kontekst mijena te stalnost u vremenu koja definira istost, no pritom se s istošću ne može u potpunosti poistovjetiti". (Usp. Marot Kiš; Mijatović, 2013: 127) Ovakav pogled na karakter omogućuje povezivanje s kognitivističkim pristupom o stabilnoj/trajnoj promjenjivosti identiteta. Između Ricoeurova odnosa *ipse* i *idem* identiteta može se povući usporedba s djelovanjem Damasiova autobiografskoga ja, budući da ono proizlazi iz temeljne svijesti (ovdje i sada) te se proširuje vezama s prošlim i anticipiranim zbivanjima, "otvorenost osobe za promjenu s njezinom sposobnošću da kroz sve te promjene zadrži kontinuitet istosti". (Isto, 128) "Ricoeur predlaže koncept narativnoga identiteta, umjesto supstancijalnoga." (Usp. Ladányi, 2008: 68) Svojstveno mu je računanje s neprekinutim nizom promjena u vremenu,

zatim shvaćanje sadašnjega vremena kao onoga u kojem se ostvaruje djelovanje sjećanja na prošlu sadašnjost subjekta, što uključuje i predodžbu o sebi u budućnosti. Sjećanje pripada subjektu (*ja sjećanje je selektivno*), "usprkos osjećaju alteriteta na relaciji sadašnjost – prošlost, ukida potpunost tog osjećaja drugosti i omogućuje komuniciranje prema prošlosti i prisvajanje prošlih osobnosti, osjećaj identičnosti s drugošću prošlosti upravo zbog sjećanja na tu drugost". (Usp. isto, 53) Narativni identitet ostvaruje se kroz jedinstvo ispriповijedane priče, koja unatoč promjenama ostaje ista priča i obuhvaća/odnosi se na iste likove, ima svoju konstituciju – početak i kraj, te je istovjetna sa sobom. Priča kao usklađena neusklađenost "omogućuje konstituiranje sebstva od kontingentnih događaja, povezujući ih u jednu priču". (Usp, isto, 69) Pripovjedna funkcija posreduje u dohvaćanju narativnoga identiteta.

Christa Wolf svojim izdvajanjem Kasandre, kroz metonimijski odnos profilira ženski lik. Kasandra identitetno određuje, postavljena kao dio za cjelinu, te istaknuta na pozadini antičke mitološke priče/okvira o Trojanskom ratu, samo djelo. Specifičnost djela ogleda se u narativnom okviru koji svojom fizičkom pozicioniranošću i komunikacijskom usmjerenošću pripovjedača unutar okvira aktivira shemu metafikcije. Preduvjet i okidač za aktivaciju *makrosheme* iščitava se kroz prostorne deiktičke oblike koji omogućavaju prostorno i vremensko pretapanje. "Ovdje se to zbilo. Tu je stajala. Ti kameni lavovi, sada obezglavljeni, zijevali su u nju. Ta je tvrđava, nekad neosvojiva, sada gomila kamenja, bila posljednje što je vidjela. Razarali su je odavno zaboravljeni neprijatelji, te stoljeća i stoljeća, sunce, kiša i vjetrovi. (...) U blizini kiklopske zidine što, danas kao i nekad, putu određuju pravac: prema gradskim vratima ispod kojih ne kulja krv. U tamu. U klaonicu. A sama samcata." (Wolf, 2003: 157) Oblikom *ovdje* pripovjedač nastupa poput govornika koji iznosi osobno iskustvo iz pozicije svjedoka, što nam sugerira upotrijebljen oblik u proksimalu. Oblik *tu* pak dozvoljava zanimljivo pretapanje dvaju pripovjedača, budući da se unutar narativnoga okvira na drugoj razini Kasandra javlja kao lik i pripovjedač iz *ja* pozicije, na neki način se ovim medijalom sugerira na nju kao na sugovornika koji je psihološki blizu. Doprinos aktivaciji sheme jesu i materijalne prostorne oznake koje prostor⁵⁶ konkretiziraju kroz svojevrstne antičke spomenike. Ovdje su to kameni lavovi koji su u Mikeni bili smješteni kao dekorativni reljef na Lavljim vratima, te kiklopske zidine koje su prema legendi izgradili kiklopi. Pretapanjem se ostvaruje privatni zamišljeni, pretopljeni prostor okarakteriziran naratološkim okvirom i shemom historijske metafikcije, što pak izvire iz profilacije Kasandre na mitološkoj podlozi. Ono krajnje, osim Kasandrine želje da može svojim glasom izreći ono krajnje, jest zatvaranje okvira.

⁵⁶Biti i Marot Kiš (2008: 247) prostor svrstavaju u apstraktnu kategoriju koju konkretiziramo dovođenjem u vezu s konceptima, materijalno realiziranim, što čini da djeluje kao perceptivno dohvatljivo.

"Ovdje je to. Ovi kameni lavovi zijevali su u nju. U promjeni svjetlosti pričinja se kao da se miču." (Isto, 268)

Autorefleksija Kasandre, lika i pripovjedačice, započinje u stilu Ricoeura prema kojemu se i najmanja priča nalazi na ljestvici cjelokupna života u kojem sebstvo traži svoj identitet. Ono se ukazuje Kasandrinom izjavom "S ovom pričom odlazim u smrt". Možda najznačajnijom rečenicom u cijelom djelu *stižemo* do, prema mišljenju Yakiva Bystrova, konceptualne metafore *život je priča* pomoću koje se teže dostupni apstraktni entitet *život* objašnjava pomoću entiteta *priča*. Međutim i u ovome slučaju, kako navodi, riječ je o pretapanju prostora iz razloga što je riječ o kompleksnoj integracijskoj mreži koja uključuje mentalne prostore, mapiranje elemenata iz jednoga prostora u drugi, te realizaciju u projekcijskom prostoru. Prvi mentalni prostor uključuje elemente koji se odnose na koncept priče kao izvorne domene: fiktionalan lik, pripovjedač, početna točka, reinterpetacija te završna točka. Drugi mentalni prostor uključuje elemente: osoba koja živi svoj život, rođenje, životno iskustvo i smrt. Nakon toga je potrebno ustrojiti novi prostor, projekcijski, u kojemu su elementi preslikani prema načelu analogije, a sadrže informacije poput: osoba koja živi život je lik koji pripada fikciji ili pripovjedač u pripovjednom djelu, njegovo rođenje je početna točka u životnoj priči, njegova životna iskustva su reinterpetacije u pripovjednom tekstu, a njegova smrt je krajnja točka životne priče. (Usp. Bystrov, 2014) Ovo nam omogućuje aktivaciju sheme s elementima koji su specifični za tekstove autobiografske provenijencije. Pripovijest o vlastitu životu u funkciji ovjere (pripovijedanje kao temelj identiteta) ustrojena s vremenski odmaknute točke gledišta, što omogućuje panoramski pregled kroz čin subjektivnoga promatranja. Individualna ontogeneza iz pozicije jake temeljne svijesti koja generira obuhvat vlastite točke unutar različitih scenarija vlastita života, daje takt i smjer upravo njezinom izjavom kao startnom pozicijom unutar djela. Ovdje se stvara dominantna svijest autobiografskog ja, što omogućuje retrospekciju Kasandre u posljednjim trenucima života, štoviše, svojevrsni proces samoanalize i reinterpetaciju razina jastva u različitim periodima života.

Uvid je složen, kompleksan, proturječan, parcijalan, poput života i selektivan poput memorije. Problematika identiteta i *identiteta*, te karaktera i jastva. "Ovdje skončavam, nemoćna, i ništa od svega što sam mogla učiniti ili ne učiniti, poželjeti ili pomisliti, ne bi me odvelo nekom drugom cilju." (Wolf, 2003: 157) "Nikada nisam bila životnija nego u času svoje smrti, sada." (Isto, 172) Istaknuto je shvaćanje sadašnjega vremena kao onoga u kojemu se ostvaruje djelovanje sjećanja na prošlu sadašnjost kroz naraciju koja se iz perspektive jake temeljne svijesti ostvaruje kroz interakciju organizma s objektima prizvanim iz sjećanja. Konstantnim prizivanjem objekata iz pamćenja/sjećanja u djelu se nižu različiti scenariji koji ostvaruju

puninu autobiografskoga ja kao *cjeline*. Kroz scenarije se iščitavaju kroz prisjećanje na objekte, pretvaranjem implicitnih dispozicija u eksplicitne, jaki emocionalni zapisi, prošle reakcije lika u određenim situacijama, čime se vrši propitivanje vlastitoga identiteta ili prema Ricoeuru reidentifikacija. Sve to uključuje i predodžbu o sebi u budućnosti, koju Kasandra kroz identitetnu odrednicu uloge proročice/svećenice koja se temelji na socijalnoj konstrukciji, sebi predodređuje. Ova uloga značajno dolazi do izražaja, budući da ukazuje na njezinu želju za samoostvarenjem koje bi joj priskrbilo određenu moć i status. Riječ je o kompleksnom liku koji u traženju sebe problematizira i propitkuje iskrenost prema samoj sebi, koji pokušava prijeći preko prepreka na svaki način kako bi ostvarilo upravo ono što smatra bitnim za spoznati sebe, ali ne bez protuslovlja ili s uspjehom. Naime Kasandra se zaredila za svećenicu, pozicija koja teoretski donosi određenu moć, do trenutka kada shvaća da je ta pozicija ipak samo sredstvo manipulacije kraljevske kuće, gdje njezina moć ne igra ulogu. No da bi se zaredila, ona računa na činjenicu da je očeva miljenica i preuzima, ili preotima, sestri Polikseni svećeničku funkciju. "Prijamova miljenica nisi mogla biti, nisi za to imala nikakvih izgleda. Meni na položaju nisi zavidjela, to me srdilo. Čak nisam bila u stanju upitati se zašto si željela biti svećenica. Da si za tom službom možda težila zbog nečeg sasvim drugog nego ja. Ne zbog uglednog položaja. Ne zbog rastojanja i zamjene za radosti što su meni bile uskraćene (...). (Isto, 176) Većinom se scenariji nižu kao fragmenti koji uvijek uključuju neku dodatnu vezu, novinu. Fragmentacija svojstvena traumatiziranome subjektu. Izmjenjuju se identifikacija događaja/sebstva, reidentifikacija i/ili kritičko preispitivanje, ironijski odmak. "Izigravala sam svećenicu. Mislila sam da se odraslost sastoji od te igre: od gubljenja samoga sebe." Od svega oko sebe gotovo ništa nisam vidjela. Život mi je bio određen godišnjim obredima u slavu božanstva i zahtjevima Palače. Čak bi se moglo reći: pritisnut. Nisam drukčije znala. Živjela sam od događaja do događaja koji su, navodno, činili povijest kraljevske kuće; događaja koji čovjeka čine nezasićenim i neprestano stvaraju potrebu za novim događajima, naposljetku za ratom." (Isto, 178) "Željela sam postati svećenica, željela sam proročki dar, pod svaku cijenu." (Isto, 185) "Da bi ih mogla kazniti, ubuduće sam morala znati više nego oni. Postati svećenica, kako bi stekla moć? Bogovi! Do te ste me krajnje točke morali goniti kako biste iz mene iscijedili ovu jednostavnu rečenicu." (Isto, 197) "Ja sam sudjelovala u ritualima, kako je nalagala moja služba; pružanje ruku, propisane kretnje, riječi bez smisla." (Isto, 226) Zanimljivo je uočiti da se kroz scenarij sna ulazi u *protuslovlje* lika s obzirom na navedene ciljeve i težnje. "San od prethodne noći javio se neočekivano i veoma me zbunio. (...) Apolona u blistavom svjetlosnom snopu, kako me Pantoj učio da ga vidim. Bog Sunca s lirom, modrih, premda bezdušnih očiju, brončane puti. Apolon, bog vidovnjaka. Taj je znao za čim žarko žudim: za

proročkim darom, koji mi on podari nekom usputnom gestom, zapravo razočaravajućom, a ja se i ne usudih pritom išta osjetiti, a on mi ga podari samo zato da bi mi se približio kao muškarac, pri čemu se – vjerujem, ničim drugim nego samo mojim groznim strahom – prometnuo u vuka okružena miševima, te mi bijesno, kad me nije mogao svladati, pljunuo u usta, tako da sam, užasnuta se prenuvši iz sna, osjetila na jeziku neizrecivo odurni okus (...)" Ovim činom Kasandra je *stavljena* u položaj proročice, ali proročice čijim proricanjima nitko neće vjerovati. (Isto, 167 – 168) Kroz san se, i kroz strah, Kasandra ne podaje Bogu Sunca, ali s druge strane, u tekućem životu se podaje prvom svećeniku što se i očekuje od nje, usvaja interakcijom društveno nametnuto, u kontekstu seksualnoga rituala, svojevrsne društvene predodžbe. "Pantoj Grk se pravio kao da ne zna za ranu u mom srcu; kao da ni spomena nije bilo vrijedno to što je u nju usađivao mržnju prema sebi, prvom svećeniku, sasvim finu, toliko pritajenu da je ni sama gotovo nisam bila svjesna. Grčki sam od njega naučila. Pa i umijeće kako se prima muškarac. Došao mi je jedne od onih noći za kojih je novozaređena svećenica morala bdjeti pokraj božjeg lika. Vješto, ne nanijevši mi skoro nimalo bola i gotovo s ljubavlju učinio je ono što Eneja, na kojeg sam pritom mislila, ili nije želio ili nije bio kadar učiniti. (...) A ja nisam znala kako da u sebi nosim i mržnju i zahvalnost prema jednom te istom čovjeku. "Pa i kada mi je Pantoj dolazio, i tada sam, kako bih odvratnost pretvorila u užitak, morala pred sobom zamišljati drugog čovjeka, Eneju" (Isto, 177 – 178) Kako je (zašto i u kojoj mjeri) moguće biti težinom tijela, kože, mirisa i ostalih tjelesnih izlučevina pritisnut, a prizivanjem mentalne slike druge osobe izvršiti glatku supstituciju odvratnosti u užitak?

Ovdje je riječ o *shematskome kidanju*⁵⁷ gdje konceptualna devijacija nudi potencijalni izazov identifikacije čitatelja. Tijelo je ovdje istovremeno objekt distanciranja i objekt izvora užitka. Mentalne konstrukcije značenja proizlaze iz reakcije tijela na različite pojave koje prima putem osjetilnih aparata. Na ovaj način konstruira se tjelesna osnova osobnoga snalaženja u svijetu. (Usp. Marot Kiš, 2008: 663) Tijelo kao domena osobne identifikacije ovdje prolazi kroz određeni rascjep pri čemu se Kasandra kroz seksualni odnos s muškarcem koji je okarakteriziran kao odbojan, uspijeva seksualno ostvariti kroz užitak. Seksulna nagoniska potreba je istaknuta u odnosu na osjećaj odbojnosti. "Kad mi noću zadugo ne bi dolazio (Pantoj), veoma mi je nedostajao. Ne on, nego "ono". A kada bi ležao na meni – Eneja, samo Eneja." (2003: 179)

Odnos Kasandre i Pantoja je vrlo zanimljiv i izazovan, ukazuje na proces Kasandrina pokušaja manipulacije vlastitim tijelom, iz čega se iščitava pokušaj manipulacije vlastitim karakterom.

⁵⁷Shematsko kidanje (engl. *shema disruption*) iznenađujući elementi ili slijed u konceptualnom kontekstu teksta, izazov za čitateljevu postojeću strukturu znanja. (Usp. Stockwel, 2002: 79)

Karakter se pokušava ukodirati u postojeće poželjne obrasce, koje onda prate status i uloga za kojima žudi. "Pantoj je vidio užas u mojim očima, bacio se na mene, smotao me pod sebe, mucao mi na uho moje ime, preklinjao za pomoć. Popustila sam mu. Izašla mu u susret. On je zakazao. Od bijesa i razočaranja zacičao je poput one životinje." Kasandra je, kako je navedeno, dobila proročki dar od Apolona, kojega imenuje i kao Apolon Likijski, bog vukova i miševa, dvolični bog. No također je relevantno da je ona proročki dar kreirala i pripisala sama sebi, budući da ga je dosanjala. "Proročki dar. (...) Sama sam ga dosanjala." (Isto, 175) Ovdje se razaznaje pokušaj konstrukcije vlastita identiteta unutar društva, ali i ponovno protuslovlje i dvojnost kroz samoprojekciju kao način odgonetanja svijeta u koje je tijelom uronjena. Prema tome je i prepreku koja onemogućava da joj se vjeruje postavila sama, tj. dosanjala. Bog joj pljuje u usta, ona govori istinu, ali joj nitko ne vjeruje, ona se ne ostvaruje kroz svoju ulogu proročice jer se njezina istina ne poklapa s istinom ili mentalnim predodžbama društva, s njihovim stavovima, vrijednostima i znanjima. Njezina proročanstva mogu se podvesti pod pojam *proročanstva koje se samo po sebi ostvaruje*⁵⁸. Specifičnost pojma proizlazi iz činjenice da se ostvarenje očekivanja ili predviđanja događa, ne zbog sposobnosti predviđanja, već zbog ponašanja, načina života i rada čovjeka ili skupine čime su stvoreni uvjeti za takvo ostvarenje. Pad Troje uklapa se u ovu kategoriju. A činjenica da ona sebe karakterizira kao onu kojoj se ne vjeruje, onu čija istina se ne uklapa u društveni obrazac, ukazuje na njezino distanciranje od onoga ponašanja i onoga rada skupine koja svojim djelima dovodi do uvjeta za ostvarenje, u ovom slučaju pada Troje, ali i rata.

Ovdje se u žarištu javlja Prijam, njezin otac, kao nadređena osoba ili centar moći trojanskoga društva. Kroz Hekabin iskaz doznajemo bit stvari. "Tvoj je otac, rekla mi je, hoće sve. I odjednom. Grci trebaju platiti kako bi svoju robu mogli prevoziti našim Helespontom: ispravno. Zbog toga moraju poštovati kralja Prijama: pogrešno. Ako mu se smiju vjerujući da su moćniji od njega – zašto bi ga to vrijedalo. Neka se smiju, samo ako plaćaju." (Isto, 189) Razrješenje i poimanje protuslovlja, koje su okosnica njezina karaktera omogućuje upravo pripovijedanje/promišljanje vlastita života/identiteta, te samoprihvatanje. Kasandra iskazuje eksplicitno u nekoliko navrata odbojnost spram vlastita tijela, koje želi kazniti, iz čega se može iščitati/učitati odbojnost spram vlastita bivanja. "Nisam željela hraniti ovo tijelo. Gladu ga iznuriti, sasušiti sam htjela to zločinačko tijelo, u kojem je Glas smrti našao svoj dom." To se može povezati i s činjenicom da je Kasandra patila od epileptičkih napada i dijelila vrijeme na ono prije i nakon prvoga napada. "Znala sam, znala sam, ponavljao je iz mene onaj tuđi, visoki

⁵⁸Usp. Ostojić, Berislav. *Parapsihologijski rječnik*. 1999: 154

i jecavi glas od kojega sam željela pobjeći i zaštititi se, hvatala se za Eneju, a on se uplašio, ali nije pobjegao. Nije pobjegao, ah, Eneja. Tresući se, uzdrhtalih udova, hvatala sam za nj, svaki je moj prst radio što je htio, kvaćio se za njegovu odjeću, trgao je, a na usta mi, osim krika, navrla i pjena, lijepila se po usnama i bradi, a noge mi se – kojima uopće nisam mogla vladati, kao ni bilo kojim drugim dijelom tijela – trzale i bacakale od neke nedopustive i neprilične požude, koju uopće nisam osjećala: bile su neukrotive kao i sve na meni, neukrotiva ja. Četiri čovjeka teško bi me svladala. (2003: 187)

Kod Kasandre se problematizira proces njezina pokušaja pripadnosti i poistovjećivanja s određenom skupinom, što se manifestira kroz cijelo djelo, pri čemu se na kraju uvijek ukazuje na nemogućnost koja ustupa mjesto individualnom, osobnom identitetu. Propituje se stabilnost Kasandrina identiteta u relaciji spram različitih skupina s vlastitim ideologijama, pri čemu ona kroz neuspjeli proces pokušaja utječe na promjene vlastita karaktera. Van Dijk identitet određuje dijeleći ga na osobni i društveni. U oba slučaja se radi o mentalnoj predodžbi, osobnom ili društvenom konstrukt. (2006: 160) Dijk "smješta identitet u okvire društvene interakcije, naglašavajući kako je dio naših predodžbi o sebi izveden iz načina na koji nas drugi vide, određuju i prema nama se ponašaju. Identitet je u tom smislu svojevrsna povratna informacija – refleksija načina na koji nas doživljava naše okruženje. Navedena teza tvorbu identiteta u njezinu stalnom trajanju predstavlja kao proces tijekom kojega pojedinac interpretira reakcije okoline na iskazivanje vlastitoga jastva, odnosno ističe socijalnu dimenziju osobnih mentalnih predodžbi kao ukupnosti iskustva izrasloga iz interakcije s (materijalnom, socijalnom, prirodnom) okolinom." (Marot Kiš; 2013: 47–48) Kasandra sebe u početnoj fazi identifikacije veže uz oca, svoju sliku o njemu, kraljevsku kuću i podržavanje odluka koje se donose, do te mjere da spominje Helenino ime, i nudi se da ju njeguje u trenucima kada je svima već bilo jasno da u Troji nema nikakve lijepe Helene. Helenino ime bilo je u službi manipulacije i dizanja morala naroda, što je Kasandri bilo teško prihvatiti. U dijalogu s ocem saznaje istinu o Heleni. Prijam je taj koji ju uvodi u stvarno stanje stvari, ali Kasandra sebe odlučuje izgraditi samostalno razmišljajući bez obzira što se nalazi često na naivnim, nižim razinama, ne prihvaća tuđa rješenja bezrezervno, ali dovoljno, u pokušaju pripadanja, da bi joj se utjecalo na karakter. "Ne govori gluposti, rekao je Prijam. Oni žele naše zlato. I prilaz Dardanelima. - Onda pregovaraj o tome, predložila sam mu. - Samo bi nam još to falilo. Pregovarati o našem neotuđivom vlasništvu i pravu! (Wolf, 2003: 212) Kasandra obećala držati za sebe nepostojanje Helene u Troji i tim činom vrši identifikaciju sebe sa skupinom. Kasnijim protivljenjem i odustajanjem, u trenutku kovanja plana o ubojstvu Ahileja, otac ju daje zatvoriti. Ovo je mjesto gdje se ponovno događa *shematsko kidanje* budući da je povod ratu smješten u

ekonomsku domenu, nasuprot mitološkoj interpretaciji. Sarah Pomeroy (Usp. 1995: 29-30) iznosi zanimljive podatke o statusu Helene i njezine sestre Klitemnestre, što rasvjetljava isticanje Helene kao povoda ratu. Brak Menelaja i Helene bio je matrilokalan, što znači da je Menelaj stupivši u brak stupio u kuću svoje supruge, a ne obratno. S druge strane, njihov brak je bio i matrilinarni što pak znači da Helena, kao kći spartanskoga kralja, imućna, nasljeđuje prijestolje po majčinoj liniji. Helena je prema ovome, kao i Klitemnestra, mogla sebi uzeti drugoga muškarca, mogla je otići s Parisom da je htjela, čime bi Menelaj izgubio svoj status što ga ima preko svoje supruge. Po toj logici bilo bi jasno iz kojeg razloga Menelaj, sjevernjak crvene kose, ratuje da vrati suprugu. Kasandra se kroz proces prilagodbe približila skupini ljudi, žena što obitavahu na Ida Gori gdje je pronalazila mir, u jeku rata. "Tu sam, najzad, našla svoje 'mi'." (Wolf, 2003: 256) Bila je svojim promišljanjem izolirana od kraljevske kuće, ali u kritičnom trenutku kada ju otac poziva pred sebe, ona odlazi i pristaje na njegov prijedlog o udaji. "Prvog proljeća Prijam je poslao po mene. Otišla sam i primijetila da me na trojanskim ulicama nisu poznavali. To mi je bilo po volji. Otac mi je, nijednom riječi ne spominjući ono što je bilo, suho saopćio kako postoji novi potencijalni saveznik, kako se ono zvao: Euripil. Sa svježom trupom, nije bio za podcijeniti. Međutim, on želi, ako će s nama ratovati, mene za ženu. Neko smo vrijeme oboje šutjeli, onda je kralj htio znati što ja o tome mislim. Rekla sam: Zašto ne. Otac je zaplakao slabašno. Ljutitog sam ga više voljela. Euripil je došao, bilo je i gorih." (Isto, 264) To *njezino* "mi" često mijenja strane zbog nemogućnosti pronalaska ravnoteže između dviju, i više krajnosti. " (...) Kažem 'mi', u nesreći sam opet našla ponovno prihvatila svoje roditelje." (Isto, 213)

Prisjećanjem lik se vraća pulsacijama temeljne svijesti danoga trenutka prošle sadašnjosti i procesu izgradnje autobiografskog ja, ono preispituje načine proširenja vlastitosti identiteta kroz otvorenost promjenama, kroz temeljnu svijest, koja omogućuje osjet sebe ovdje i sada. Autobiografsko ja omogućuje, potkrijepljeno memorijom, pohranu tih podataka i činjenica poput prolaznih trenutaka spoznaje u kojima se otkriva vlastito postojanje. Kasandra iz pozicije predstavljene sadašnjim vremenom pripovijeda o konstituirajućim elementima iz scenarija prošloga vremena. Sadašnje vrijeme je vrijeme netom pred njezinu smrt. "Ostajem u životu još nekoliko sati. Ne tražim bodež koji, koliko znam, Marpesa nosi uza se i koji mi je maloprije, kad smo ugledale onu ženu, kraljicu, samo očima ponudila, a ja ga, opet samo očima, odbila. (...) Sunce je prevalilo podne. Ono što ću shvatiti prije nego što omrkne noć, skupa će sa mnom nestati. Hoće li nestati? Nastavlja li misao, kad jednom dospije na svijet, živjeti u nekome drugom?" (Isto, 159) "Provjeravam osjećaj boli. Kao što liječnik bocka ud kako bi provjerio nije li obamro, tako ja bockam svoje pamćenje. Možda bol ugasne prije nego što sami

ugasnemo. (Isto, 159) Vrijeme se konceptualizira pomoću domene prostora. Primarni osjećaj daljine je prostorna konfiguracija koja profilira dvije prostorne domene/lokacije, odvojene dodatnim prostorom, moguće povezane fizičkim ili vizualnim putem kojim se prelazi od jednog do drugog. Prostor koji uključuje udaljenost kao jedan od konceptualnih primitiva predstavlja izvornu domenu za razumijevanje vremena. (Usp. Dancygier; Vandelanotte, 2009: 320) Vremensko razumijevanje udaljenosti proizlazi ovdje iz metafore *život je putovanje* koju povezujemo s navedenom *život je priča*.

Prema tome u Kasandrinom iskazu "S ovom pričom odlazim u smrt" percipiramo odlazak koji iščitavamo iz prostornih oznaka. Mapiranje tako uključuje projekciju prostornoga koncepta, orijentacijskih oznaka i spacijalne perspektive na našu konceptualizaciju vremena. Njezin trenutni pripovjedni prostor jest Mikena gdje se ona približava smrti, kreće se od Troje kao udaljenoga prostora, što nam približava kroz prisjećanja, kroz putovanje morem kao prostorom koji odvaja izvorišnu i ciljnu domenu. Smrt postaje neka vrsta orijentira i cilja. Ovdje dolazi do očuvanja sheme budući da njezina smrt kao krajnji rezultat odgovara postojanom shematičnom znanju iz mitologije, uz jednu iznimku koja odgovara srastanju sheme s novim podacima koji šire postojeću. "Grk će Pantoj biti u pravu. Ali, ti lažeš, draga moja, rekao mi je kada smo pred Apolonovim relikvijama, pripremajući ceremoniju, izvodili rukama propisane kretnje: lažeš ako nam svima proričeš propast. Iz naše propasti, time što je navješćuješ, sebi pribavljaš trajanje. Ono ti je sad daleko potrebnije od ovo malo sreće u skrovitu gnijezdu. Tvoje će se ime pamtiti. I ti to znaš." (Isto, 164) Promjena okvira kroz koji se lik Kasandre provlači ovdje ukazuje na stabilnost karaktera, karakter se potvrdio/identificirao kroz prepoznatljivost *stalnih oznaka* koji se tom liku pripisuju. Ono ključno za Kasandru moglo bi se odrediti kao svijest o sebi u trenutku pred gašenje, autobiografska svijest, pomirba sa sobom i verifikacija istosti u promjenjivosti, ili fleksibilne stabilnosti. Izražen naglasak na individualnom, nasuprot grupnom kroz koje se iščitava nemogućnost ostvarenja i potpune identifikacijske izgradnje. Ono što je krajnje jest prihvaćanje sebe takve kakva jest, bez obzira na druge. "Sve što mi se događalo nalazilo je u meni svoj odgovor. To je tajna koja me opkoljava i održava, nema čovjeka s kojim bih o njoj mogla razgovarati. Tek ovdje, na krajnjem rubu svoga života, tek je tu mogu za sebe odrediti: kako je u meni ponešto od svakoga, nikome nisam sasvim pripadala a još sam razumjela i njihovu mržnju prema sebi. (Isto, 158)

Budući da je predmet rada identitet (uz pripovijedanje) potrebno je ukazati na dodatna promišljanja koja problematiku dovodi na jednu novu razinu. Ladányi tako objašnjava Ricoeurovo promišljanje u studiji *Vrijeme i priča*, te ističe kako Ricoeure naglašava da jezik pokazuje nešto izvan sebe, govori nešto o nečemu, dok u *Živoj metafori* promišlja o

izvanjezičnom znanju, pri čemu naglašava da se govorom želi posredovati to znanje, gdje potpada i iskustvo zbilje. Nadalje smatra da jezik ne tvori svijet za sebe, te da su iskustva izvanjezična, a svijet je drugost jezika. Tekst je oblikovan jezikom i svoj pokušaj posredništva između zbilje i čitatelja ostvaruje kroz proces interpretacije zbilje iz vlastite pozicije. "U tom posredovanju su pozicionirani i pripovjedač i čitatelj, u odnosu jedan prema drugom. U priču su upisani okviri razumijevanja, kao što i čitateljeva pozicija uokviruje njegovo razumijevanje priče. (Isto, 42) Ricoeur postulira *pripovjednu inteligenciju* kao sposobnost stvaranja i razumijevanja priče, za koju smatra da nastaje na nesvjesnom iskustvu komunikacije, poput znanja jezika. Pripovjedna inteligencija, prema njegovu mišljenju, omogućuje stvaranje koncepta ljudskoga života kao tijeka, u smislu da obuhvaća nizove događaja i konfiguraciju kroz početak i kraj pri čemu se stvara smisao.

Ona predstavlja premisu na kojoj se temelji koncept narativnoga identiteta. Po ovome se "identitet, istost, svijest o sebi i pojedinca i kolektivnih entiteta 'i stvara i oblikuje i izražava' pričom. Predodžba o sebi ili o drugima inscenira se pričom, koja obrazlaže, osmišljava aktualan entitet, odnosno čijim se rezultatom pokazuje istost". (Usp. isto, 45) **"Moj narativni identitet nije moj identitet u priči koju o sebi mogu ispričati, nego u mojoj narativnoj sposobnosti da to činim."** (Brnčić, 2007: 734) Kognitivni pristup književnosti pomoći će nam rasvijetliti začetu problematiku koja stvara konfuziju na relaciji dvaju svjetova, onoga izvanknjiževnoga i onoga unutarknjiževnoga, a koja kod Ricoeura ostaje problematična i reflektira se na/kroz koncept *narativnog* identiteta. "Literarnost je potencija ljudskoga uma⁵⁹ koji susret tijela i svijeta uvezuje u priču posredstvom koje izvršava operacije identificiranja, međusobnog diferenciranja i kategoriziranja predmeta, kao i njihovih svojstava i međusobnih relacija." (Usp. Maro Kiš; Biti, 2008: 101) Autorice objašnjavaju da je riječ o osnovnim mentalnim operacijama kao mehanizmima spoznajnoga procesa kojima se čovjek služi u svakodnevnim situacijama, a obuhvaćaju projiciranje, povezivanje, deduciranje, anticipiranje, konceptualnu integraciju. Sve te operacije omogućuju i vode k nastanku mogućih scenarija, uobličavanju teza o mogućim ishodima, analogijama, izvođenju generalnih sudova iz određenog broja događajnih uzoraka i omogućuju naše razumijevanje i tvorbu imaginativnih svjetova. Teza o literarnosti ljudskoga uma i narativna imaginacija temelje se na sustavu iskustvenih predložaka i predodžbenih shema. Mentalne predodžbe ili sheme nalaze se u sferi kognitivno nesvjesnoga, kao što je već

⁵⁹O Turnerovoj tezi o literarnosti ljudskoga uma i narativne imaginacije bilo je govora u dijelu rada o kognitivnoj naratologiji, a više o tome vidjeti u:

1. https://issuu.com/marinabitidocs/konceptualna_metafora_i_kognitivna_/4?e=5304392/38332522 (30. 8. 2016.); Biti i Marot Kiš. 2008. *Poetika uma*. 2. Mark Turner. 1996. *The literary mind*.

navedeno prema Lakoffu i Johnsonu, velik dio mišljenja odvija se u sferi ispod razine kognitivne osviještenosti, kao i bazične kategorije i imaginativno-narativni impulsi, što omogućuje kombinaciju koja pak vodi k novim i apstraktnijim sferama. Dakle procesi mišljenja ostvaruju se pomoću/kroz tijelo, u jeziku se oznakovljuju, ali ostavljaju znakove svojega puta. Tijelo se kao bitan faktor mišljenja tiče svih proizvoda kognicije, reproducira se izravno ili posredno u napravama koje čovjek proizvodi i načinima na koje ih upotrebljava. On na taj način širi svoj prostor i teži mentalnom iskoraku. "(...) kreiranje novih mentalnih prostora, a s njima potencijalno i novih realiteta, spoznaja je aktivnost transformativno-imaginativnog karaktera koja se oslanja na postojeća uporišta da bi izvršila prijenos i transformaciju njihova značenja u novu preoznačenu mentalnome prostoru." Riječ je o metaforičkom činu koji omogućuje stvaranje novih značenja i istina, procesu koji je nedovršen i samoobnavljajuć čime svojom otvorenosću promiče kulturu. "Koncepti ne mogu prethoditi čovjeku" no to ne podrazumijeva da čovjek nije u trenutku svoga rađanja dijelom predodređen na oblike konceptualizacije koje mu kultura u koju se rađa nudi.

Na ovakvo promišljanje je već ukazano kroz koncept *inkulturiranosti*, u dijelu rada o fleksibilnoj stabilnosti identiteta. Tijelo predstavlja faktor koji omogućuje u interaktivnom odnosu samu spoznaju. Kroz jezik iščitavamo fenomen "pred"diskursnih momenata, što znači onih koji se tiču tjelesne naravi kognicije, omogućuju da se značenja jezično i diskursno uobličuju i konstituiraju pretpostavke toga uobličavanja. Prvi kontakti djeteta i svijeta su primjerice "označeni kaotičnošću neposredne percepcije", bez iskustava i spoznajne dimenzije. Dijete stječe iskustva⁶⁰ koja zatim prati uspostava jezičnoga koda, učenjem, tjelesnim razvojem te motoričkim sposobnostima počinje mijenjati položaj svoga tijela, kretati se prema cilju, dohvaćati predmete. Svoje iskustvo organizira i utvrđuje ponavljanjima i uspostavom predodžbenih shema. Predodžbene sheme su bitne za organizaciju značenja i povezane su s bazičnim konceptima⁶¹, te se njima služimo "pri logičkome izvođenju na temelju kojega

⁶⁰Iskustva se začinju kao ciljno usmjereni oblici interakcije tijela i prostora koji se distingviraju prema motoričkim radnjama (npr. dohvaćanja, bacanja, gađanja, prevaljivanja puta – silaženja, uzlaženja, itd.) kada je riječ o vlastitu djelovanju subjekta spram cilja, a koja mogu biti i apleativno strukturirana (navođenje drugog na kakvu radnju) i kao takva počivati na vokalnim sredstvima (vrisak, plač), ili motoričkim (povući nečiju ruku, potegnuti čiji kaput, itd.), ili i jednim i drugim. (Marot Kiš; Biti, 2008: 33)

⁶¹Bazični koncepti/kategorije (engl. *basic level categories*): pojmovi koje izvodimo iz motoričko-perceptivnih iskustava, a ne dakle pojmovi koje izvodimo iz drugih pojmova. Primjerice, riječ je o neposrednom upoznavanju svijeta, pa tako što je to žlica nećemo naučiti iz rječničke definicije već koristeći se tim predmetom pri hranjenju, opipavajući ga kodiramo motoričke kretanje, oponašamo druge i ponavljamo iste pokrete, što vodi do shematiziranja s posljedicom automatiziranja motoričkih radnji. Iz bazičnih kategorija izgrađuju se pojedinačne mentalne predodžbe koje onda jezično označavamo. (Usp. Marot Kiš; Biti, 2008: 36) Riječ je o doslovnim nemetaforičkim kategorijama iz kojih nastaju složeni, metaforički strukturirani koncepti. https://issuu.com/marinabit/docs/konceptualna_metafora_i_kognitivna_/4?e=5304392/38332522 (30. 8. 2016.)

bazične koncepte primjenjujemo u analogijama i pojmovnim kombinacijama iz kojih se rađaju i druga, složenija i apstraktnija značenja", pohranjuju u sebe konkretna iskustva i uopćavaju ih, a kada je predodžbena shema jednom uspostavljena, ona služi kao zamjena za sjećanje na pojedinačni upostavni akt. Predodžbene sheme su put kojim priče situiramo u kakav empirijski ovjeren okvir. (Usp, isto, 30-36) Čovjek se, kroz svoju potrebu nadraščanja pojedinačnoga iskustva, nadilaženja granica pojedinačnih značenja i onih određenih pravilima socijalne interakcije, okreće reinterpretaciji i rekonstrukciji svoje stvarnosti. Budući da je "književnost zrcalni⁶²" konstrukt, "spoznajni iskorak osiguran odmakom od aktualnoga svijeta", kako ističu autorice, ostvaruje se s onu stranu konvencija kao "mentalno prekoračenje", te iako nije stvaran – "nudi fenomenološke reflekse stvarnoga svijeta". Ono što je specifično za književnost jest da je kao konstrukcija značenja lišena obvezujuće referencijalnosti spram predmetnoga svijeta, tj. stvarnih događaja i predmeta koji uistinu postoje ili su postojali. To se odnosi, kako ističu autorice, na virtualnost književnih entiteta, njihovu kreiranost u jeziku i njihovu egzistenciju ograničenu na sam jezik. "Književna se značenja stoga vezuju uz predodžbe koje imamo o predmetima, a ne uz samu predmetnost" (Usp. isto, 102 - 104)

Književnost je međutim kreacija uma, usvaja se i doživljava umom, a kao spoznajni konstrukt obraća se i tijelu, emocijama i osjetilima upravo putem uma, u međusobnoj povezanosti tih relacija.⁶³ Te emocije i osjeti koje potiče um, dolaze u odnos s reprezentacijama stvarnoga pohranjenim u mozgu te dovode do ostvarenja značenja koja su mentalno polučena iz

⁶²**Književni tekst kao zrcalni konstrukt** ukazuje na ostvarivanje odnosa međusobnoga zrcaljenja interakcije stvarnoga i književnoga svijeta. Ono, prema autoricama, rezultira ugrađivanjem uvijek novih fokalizacionih uporišta, umnažanjem perspektiva za iščitavanje značenja djela, ali i vlastitoga aktualiteta. Stvarnost ima potenciju reflektirati se kroz djelo "logikom unosa značenja iz izvornih domena i njihove 'etimološke' prisutnosti u djelu), odnosno u njemu se ogledati (na tematsko-motivskoj, ali i sintetičkoj razini – kao interpretirani predmet), ali i stoga što se djelo samo ogleda u stvarnosti koja ga asimilira i koja činjenicu njegova postojanja ugrađuje u tradicijske tijekove svojeg kulturnog prostora". (Marot Kiš; Biti, 2008: 111)

⁶³**Zrcalni neuroni** (mirroring neurons) otkriveni su devedesetih godina, gotovo slučajno, kada su Vittorio Gallese i Giacomo Rizzolatti na Sveučilištu u Parmi provodili istraživanje na majmunima (Macaca nemestrina). Rizzolattijeva skupina otkriva fenomen koji se u majmuna očitovao pobuđivanjem aktivnosti neurona u mozgu (premotorički korteks) kada bi netko od istraživača, primjerice posegnuo za kikirikijem, jednaka onoj aktivnosti pri samom poduzimanju te radnje od strane majmuna. To primjerice znači da možemo doći do razumijevanja drugih ljudi zahvaljujući zrcalnim neuronima – nakupinama posebnih stanica u mozgu smještenih kod ljudi u Brocinom području (ono se pobuđuje i tijekom oponašanja i tijekom promatranja neke radnje). Činjenica je da se u tom području nalaze centri za govor i sposobnost oponašanja te zrcalni neuroni. Ovdje se vraćamo otjelovljenoj spoznaji, činjenici da na uobličavanje naših duševnih procesa utječu tijelo i vrste percepcijskih i motoričkih iskustava koji proizlaze iz kretanja tijela kroz okolinu i tjelesne interakcije sa svijetom. Na pitanje zašto se prepuštamo osjećajima emotivnih prizora u filmovima, odgovor je da to činimo zbog zrcalnih neurona koji u našem mozgu ponovno stvaraju ta stanja koja vidimo na zaslonu, tj. mi suosjećamo s likovima i doslovno i sami prolazimo kroz isto. Primjerice, ako gledamo kako se glumci u filmu ljube, nama se aktiviraju u mozgu iste one stanice što djeluju kada se i sami ljubimo s voljenom osobom. Iacoboni iznosi da kada vidimo nekoga kako pati i osjeća bol, nama zrcalni neuroni pomažu odčitati njegov ili njezin izraz lica, zatim u nama izazivaju suosjećanje, iz toga razloga, smatra on, zrcalni neuroni predstavljaju temelj empatije, vjerojatno i moralnosti duboko usađene u našem biološkom ustroju. (Usp. Iacoboni, 2012)

onestvarena svijeta. Um proizvodeći raznolika stanja poput ugone/neugode, strahove, tugu, radost, stvaran smijeh/suze dovodi ih u interakciju sa stvarnošću u koju zadiru, čime dolazi do novih, književno proizvedenih uvida. "Kao što svijet, posrednim putovima, utječe na književnost, tako i književnost, posredno, utječe na svijet; otjelovljeni um je posrednička instanca koja povezuje sve naše svjetove." (Usp. isto, 105) Funkcija književnoga djela jest spoznajni učinak, što kroz metaforičko djelovanje vlastite stvarnosti dovodi do aktualizacije svoje poruke koja se ostvaruje kao nešto spoznato umom i doživljeno, empirijski i tjelesno. (Isto, 109) Književnost, tj. književni svijet se može pojmiti kao složena konceptualna domena, ciljna domena koja "podliježe pojmovno značenjskom unosu raznolikih elemenata iz brojnih drugih domena koje prethode njezinu nastanku". Što znači da jezik književnosti nastaje na metaforičkome potencijalu svakodnevnoga jezika, uslijed čega se ostvaruje kroz vid fikcionalnog metaforiziranog prostora unutar ciljane književne domene, pri čemu se ona "uspostavlja metaforičkim prijenosom značenja iz smjera stvarnosti prema svijetu fikcije". Selektirana značenja iz uključenih domena odnosa sudjeluju u procesu konceptualnoga pretapanja koji dovodi do novih "značenjskih kvaliteta unutar ciljane, novonastale domene", odnosno književnoga svijeta unutar djela. I samo književno djelo može postati izvorna domena koja onda sudjeluje u novim pretapanjima, što je vidljivo primjerice kod intertekstualnoga povezivanja koje kroz proces konceptualnoga pretapanja dovodi do uspostave novih književnih svjetova. (Isto, 110-111)

Damasio književni tekst pripisuje vrsti podražaja sekundarne naravi. Riječ je o pripisivanju emocionalne vrijednosti predmetima koji nisu biološki zacrtani, a što proizlazi iz potencijalno beskonačna raspona mogućih emocionalnih stimulansa. Emocionalne mehanizme prvenstveno određuje čovjekov biološki ustroj, ali čovjekov razvoj i kultura imaju također "visok udio u finalnome proizvodu". Književno djelo (kao proizvod kulture) ovdje funkcionira kao poticaj emociji. Kultura nadalje "oblikuje neke aspekte izražavanja emocije", pri čemu dolazi i do oblikovanja spoznaje i ponašanja "koje slijedi po razvijanju emocije". Književni tekst tako ima sposobnost inducirati emocije gdje se onda uzima u obzir i recepcijska sposobnost i raznolikost među subjektima. (Usp. isto, 83f) Biti i Marot Kiš zaključuju da književni svijet kroz recepcijske procese utječe na svijest na različite načine, što uključuje različite razine i načine njezina funkcioniranja. To nazivaju inicijalnom fazom izvanjskosti nakon čega dolazi do združivanja sa svijetom predodžbi i unutarnjim iskustvima, čime postaje – "posredstvom iz njega polučeni značenja, dijelom unutarnje i poosobljene spoznaje utisnute u subjekta-čitatelja", što se odražava i na kulturnu stvarnost društva u kojemu djelo zaživljava. (Usp. isto, 111)

Dan P. McAdams u članku *Personal Narratives and the Life Story* (2008) ukazuje na važnost narativnih pristupa osobnosti. Narativne teorije i koncepti, kako ističe, nude alternativu istrošenim dogmama psihoanalitičke interpretacije pri interpretiranju biografija, proučavanja pojedinačnog života kroz vrijeme i društvo/socijalnu zajednicu. Navodi tako da su u prvom desetljeću 21. stoljeća narativni pristupi osobnosti postali središte discipline, misli se na psihologiju ličnosti, nadovezujući se na široko utemeljene narativne teorije osobnosti i identiteta. To uključuje uvide koji se odnose na životne priče, autobiografsku memoriju iz kognitivne znanosti, razvojnu i kliničku psihologiju, sociologiju, antropologiju, komunikologiju. Polazišni koncept njegova rada je narativni identitet, referirajući time na unutarnju, razvojnu i integrativnu priču pojedine osobe o samoj sebi. Identitet je u formi priče koja pruža osjećaj cjelovitosti i smisla. Ukazuje na to da postoji sve širi konsenzus oko mišljenja da osobe započinju s konstrukcijom narativnog identiteta u adolescenciji i mlađoj odrasloj dobi, i nastavljaju razvijaju *tu* priču kroz daljnji tijek života. U tom smislu priče služe za konstrukciju značenja vlastitoga života, za pozicioniranje sebe unutar kompleksne domene socijalnih odnosa unutar svijeta odraslih. Smatra da unutar narativnog identiteta osobnost pokazuje najvažniju i zamršenu relaciju spram kulture i društva. Odnosno priče koje konstruiramo kao polazište osmišljavanja smislenosti života tiču se pretežito naše borbe da pomirimo ono kako zamišljamo sebe: kakvi smo bili, kakvi jesmo i kakvi bismo mogli postati unutar svojih umova i tijela s onim što smo bili, jesmo i mogli bi u socijalnom kontekstu: obitelji, zajednice, radnoga mjesta, etničke pripadnosti, roda, socijalnog statusa/položaja, i kulture. Klasične teorije osobnosti iz prve polovice 20. stoljeća (npr. Freud je pisao o narativu snova, Jung o univerzalnim životnim mitovima) nisu eksplicitno zamislile ljudska bića kao pripovjedače, niti ljudske živote kao priče koje se izriču.

Kao osnovni princip ističe da je jastvo priča. Damasio je napisao da svijest počinje kada mozak stekne moć, jednostavnu moć, pričanja priče. Ta jednostavna moć mogla bi zrcaliti ljudsku univerzaliju: a ta je prema Bruneru da su ljudska bića pripovjedači po svojoj prirodi. (Usp. McAdams, 2008: 242-244) Može se zaključiti da se s jedne strane ukazuje na narativni identitet smješten u domenu iskustvena čovjeka, a s druge se strane narativni identitet smješta u domenu književno konstruirane priče. Tako možemo napraviti distinkciju između *priče* i priče. Primordijalna naracija, na što ukazuje Damasio, odnosi se na stvaranje nejezične mape u kojoj se događaji logički povezuju (što pak podsjeća na minimalni element književne priče što se ostvaruje u slijedu događaja) ili, prema Marot Kiš, priča u predjezičnom, empirijskom

dogadjajnom obliku. Neverbalna naracija⁶⁴ događa se na najnižim razinama svijesti koje konstituiraju temeljni osjet sebe, a na višim razinama razvijene svijesti ona se verbalizira i daje puninu autobiografskom ja koje predstavlja identitet na način poiman u tradicionalnom smislu riječi. Sekundarna neverbalna naracija svijesti može se trenutno prevesti u jezik. "Povrh priče koja označuje čin spoznavanja i pripisuje ga novoskovanome temeljnom ja, ljudski mozak također stvara automatsku verbalnu verziju priče." (Damasio, 2005: 183) Verbalni prijevod je nezaustavljiv, što podrazumijeva da se sve s neverbalne razine uma verbalizira putem riječi i rečenica. (Usp. Biti i Marot Kiš, 2008: 35; Damasio, 2005) Nakon što je ukazano na pretapanja dvaju prostora (iskustvenoga i književnoga) i činjenice zrcaljenja koja povezuje iskustveno obje domene, zatim na bazične kategorije, predodžbene sheme i male priče događaja u prostoru, može se zaključiti da je sve naracija/pripovijedanje, te da je pripovijedanje početak i temelj samoga identiteta. Pričanje priča prethodi pojavi jezika, jer ono je zapravo uvjet za pojavu jezika. Na taj način se Homo sapiens konstituira kao Homo narrator.

⁶⁴Neverbalna naracija je prirodna slikovna reprezentacija događaja, gradivo od kojih se priče sastoje, te je zaslužno za pojavu temeljnog ja.. (Damasio, 2005: 181-190)

5. Zaključak

Želja upisana u ovaj rad bila je da se pripovijedanje sagleda iz jedne nove vizure koja nudi fascinantne uvide u srž čovjekova identiteta/postojanja, koje je neodvojivo od pripovijedanja. Promišljanja o pripovijedanju u tradicionalnoj književnoj domeni, gdje se naglasak stavljao na strukturu, opis sustava, na razlikovanje nepripovjednih, neverbalnih i nefikcionalnih pripovijesti od verbalnih i fikcionalnih tvori jedan sužen prostor poimanja bez uključivanja konteksta. Dolaskom kognitivne naratologije koja se razvija pod utjecajem kognitivne znanosti, taj prostor je znatno proširen i granice promišljanja su potpuno otvorene. Do te mjere da se u ovome radu priklanja mišljenju da je sve naracija, tj. pripovijedanje, pripovjedač, a ujedno i priča jest čovjek. U isto vrijeme čovjek je i svoje tijelo. Kada se to tijelo ugasi, čovjek prestaje biti, postojati. Čovjek je svojim tijelom uronjen u svijet oko sebe, udiše ga, opipava, kuša i ostavlja u njemu tragove svoje egzistencije kroz procese međusobna prožimanja. Ta egzistencija je bitno određena i smještena na jednu višu razinu činjenicom da imamo svijest. Svijest nam svojim postojanjem omogućuje i razmišljanje o njoj samoj. Ona se izgrađuje kroz interakciju organizma s objektom u svojoj temeljnoj potrebi očuvanja i regulacije stanja unutar vlastita organizma. Tim činom stvara se neverbalna naracija, omogućuje se osjet sebe ovdje i sada. Priča je ovdje čin samoga spoznavanja temeljnoga ja. Stvaranje jastva prethodi jezičnome kodiranju, ali predstavlja logičko povezivanje događaja, te se povlači analogija s pričom. Pričom o spoznaji sebe sama u određenome trenutku. Priča tako ima svoj početak u samome početku čovjekove egzistencije, a to je početak svijesti o sebi. Naracija/pripovijedanje tako postaje konstitutivni element u izgradnji identiteta i prožima čovjeka i njegovu uronjenost u svijet u apsolutnom obliku. Pripovijedanje je najprirodnija stvar koju čovjek čini, način na koji promišlja i način na koji živi. Doista se može zaključiti da smo svi pripovjedači, ali i priče koje pripovijedamo, a pripovijedamo od trenutka buđenja do trenutka tonuća u san. Kakva god da je priča bila, svi ćemo, poput Kasandre, sa svojom *pričom* otići u smrt.

6. Literatura

6.1. Predmetna

1. Wolf, Christa. 2003. *Kassandra* [prev. Štefica Martić], Zagreb: Demetra.

6.2. Stručna

Agamben, Giorgio. 2009. *Goloća* [prev. Vanda Mikšić], Zagreb: Meandarmedia.

Anić, Vladimir. 2004. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.

Belaj, Branimir; Tanacković Faletar, Goran. 2006. Protučinjenične uvjetne rečenice, mentalni prostori i metonimija u kontekstu teorije konceptualne integracije U: *Suvremena lingvistika*, god. 62, br. 2, str. 151-181.

Biti, Marina; Marot Kiš, Daniela. 2008. *Poetika uma: Osvajanje, propitivanje i spašavanje značenja*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

Biti, Vladimir. 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.

Brajčić, Rudolf. 1976. Problem duša – tijelo U: *Obnovljen život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, god. 31. br. 3, str. 222-234.

Brnčić, Jadranka. 2008. Ricoeurova hermeneutika sebstva U: *Filozofska istraživanja*. God. 111 sv. 3, str. 731-747.

Bujan, Ivan; Marot Kiš, Danijela. 2009. Tijelo, identitet i diskurs ideologije U: *Fluminensia, časopis za filološka istraživanja*, god. 20, br. 2, str. 109-123.

Burke, Peter J.; Stets, Jan E. 2009. *Identity Theory*. New York: Oxford University Press.

Bystrov, Yakiv. 2014. Fractal metaphor LIFE IS A STORY in biographical narrative. U: *Topics in Linguistics*, br. 14, De Gruyter.

Cifrić, I.; Nikodem, K. 2006. Socijalni identitet u Hrvatskoj. Koncept i dimenzije socijalnog identiteta U: *Soc. ekol.* Zagreb, god. 15, br. 3, str. 173-222.

Culler, Jonathan. 2001. *Književna teorija: vrlo kratak uvod* [prev. Filip i Marijana Hemeršak], Zagreb: AGM.

Damasio. 1994. *Descartes' Error, Emotion, Reason, and the Human brain*. New York: Avon Books.

Damasio, Antonio. 2003. Descartesova greška: emocija, razum i ljudski mozak, *Europski glasnik* br.8, 396-414.

- Damasio, Antonio. 2005. *Osjećaj zbivanja: tijelo emocije i postanak svijesti* [prev. Miloš Judaš], Zagreb: Algoritam.
- Damasio, Antonio. 2010. *Self Comes to Mind*. New York: Pantheon Books.
- Dancygier; Vandelanotte. 2009. Judging distances: mental spaces, distance, and viewpoint in literary discourse U: *Application of Cognitive Linguistic*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter., str. 319-371.
- Fauconnier, Gilles; Turner, Mark. 2002. *The Way We Think*. New York: Basic Books.
- Herman, David. 1997. *Scripts, Sequences, and Stories: Elements of a Postclassical Narratology* PMLA 112, 1046-1059.
- Herman, David. 2005. *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. London, New York: Routledge.
- Herman, David. 2008. Narratology as a cognitive science. U: *Online Magazine of the Visual Narrative*, str. 1-18.
- Herman, David. 2013. *Cognitive Narratology*:
http://wikis.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php/Cognitive_Narratology (24. 8. 2016.)
<http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/cognitive-narratology-revised-version-uploaded-22-september-2013> (24. 8. 2016.)
- Iacoboni, Marco. 2012. *Zrcaljenje drugih* [prev. Zoran Bošnjak], Zagreb: Algoritam.
- Jahn, Manfred. 1996. "Windows of Focalisation: Deconstructing and Reconstructing a Narratological Concept." *Style* 30, 241 – 67.
- Kalanj, Rade. 2003. Zov identiteta kao prijeporno znanstveno pitanje U: *Socijalna ekologija*, god. 12 br. 1.
- Klaić, Bratoljub. 1987. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Kombol, Mihovil. 1992. *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ladányi, István. 2008. *Problemi narativnog identiteta u postmodernim romanima autobiografskoga karaktera u hrvatskoj, mađarskoj i srpskoj književnosti*. Doktorska disertacija. Zagreb.
- Lakoff, George; Johnson, Mark. 1999. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- Leksikon svjetske književnosti: pisci*. [ur. Dunja Detoni Dumić], 2005. Zagreb: Školska knjiga.
- Leksikon svjetske književnosti: djela*. [ur. Dunja Detoni Dumić], 2004. Zagreb: Školska knjiga.
- Pet stoljeća hrvatske književnosti knjiga 1*. 1969. [priredio Vjekoslav Štefanić sa suradnicima], Zagreb.
- Meister, Jan Christoph. 2009. Narratology U: *Handbook of Narratology, Narratologia* 19 [ur. Hühn, Peter], Berlin, New York., str. 329-351.

- Marot Kiš; Mijatović. 2013. *Personifikacije*. Rijeka: Facultas.
- Marot Kiš, Daniela. 2008. Metaforičko konstruiranje tjelesnosti kao ishodišta identiteta: Na primjerima romana Slavenke Drakulić U: *Filozofska istraživanja*, god. 30, sv. 4, str. 655-670.
- McAdams, Dan P. i dr. 2006. *Identity and Story, Creating Self in Narrative*. Predgovor u: *American Psychological Association*. Washington, DC.
- McAdams, Dan P. 2008. Personal Narratives and the Life Story U: *Handbook of Personality*, [ur. Oliver P. John], New York: Guilford Press.
- Nünning, Ansgar. 2003. Narratology or Narratologies? U: *What is Narratology* [ur. Kindt, T. i Müller, H.] Berlin, New York: de Gruyter. str. 239-275.
- Ostojić, Berislav. 1999. *Parapsihološki rječnik*. Rijeka: "Adamić".
- Peternai Andrić. 2008. *Ime i pitanje identiteta u književnoj teoriji*. Doktorska disertacija. Zagreb.
- Peternai Andrić. 2014. Kontekstualnost i interdisciplinarnost suvremene naratologije. *Književna smotra*, vol. XLVI, 2014, 171 (1), 31-36.
- Pomeroy, Sarah. 1995. *Goddess, Whores, Wives, and Slaves: Woman in Classical Antiquity*. New York: Pantheon Books.
- Ricoeur, Paul. 2000. U: *Autor, pripovjedač, lik*. Osijek: Svjetla grada, str. 19-82.
- Searle, John. 2004. *Mind: A brief introduction*. New York: Oxford University Press.
- Solar, Milivoj. 1994. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stockwell, Peter. 2002. *Cognitive Poetics: Introduction*. New York: Routledge.
- Stockwell, Peter. Cognitive poetics and literary theory U: *Journal of Literary Theory*, 1(1) (2007) str. 135-52.
- Vandaele Jeroen; Brône, Geert. 2009. Predgovor knjizi *Application of Cognitive Linguistic*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Van Dijk, Teun A. 2006. *Ideologija: Multidisciplinarnan pristup*. [prev. Živan Filippi], Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Turner, Mark. 1996. *The literary mind*. New York: Oxford University Press.

6.3. Internetski izvori

Biti, Marina; Marot Kiš; Daniela. Konceptualna metafora i kognitivna poetika. Poglavlje knjige u pripremi; radni naslov knjige: *Suvremena istraživanja konceptualne metafore*, [ur. Stanojević, Mateusz Milan]

https://issuu.com/marinabiti/docs/konceptualna_metafora_i_kognitivna_/1e=5304392/383325
22 (7. 9. 2016.)

Univerzum uma: Tajne mozga - Misterij uma 2/4 <http://www.mojnet.com/video-univerzum-uma-tajne-mozga-misterij-uma-2-4/8a8270ec90e0a5cdb23b> (16. 8. 2016.)

TEMELJI NEUROZNANOSTI: SADRŽAJ POGLAVLJA. Miloš Judaš. 1997.

http://medlib.mef.hr/41/1/Temelji_neuroznanosti.pdf

Mrežno izdanje Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=16392> (11. 8. 2016.)

Mrežno izdanje Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15439> (15. 8. 2016.)

Proleksis enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: <http://proleksis.lzmk.hr/38916/> (13. 8. 2016.)

